

निर्लूनलीलोपवनामपश्यदुःसंचरीभूतविमानमार्गाम् ।

विध्वस्तमौधप्रचयां कुमारो विश्वैकसाराममरावतीं सः ॥ ३५ ॥

निर्लूनेति ॥ स कुमारः कार्तिकेयः निर्लूनानि कर्तितानि लीलायाः क्रीडा-
या उपवर्णनानि यस्याम् । तथा दुःखेन मंचरः मंचारो येषु तथाभूता विमानमा-
र्गा विमानमंचारपथा यस्याम् । तथा विध्वस्ताः खण्डिताः । स्फोटिता इति या-
वत् । मौधप्रचया राजसदनममृता यस्याम् ॥ “मौधोऽग्नी राजसदनम्” इत्य-
मरः ॥ तथा विश्वाम्भवेकैव सारां तत्त्वभूतां ताममरावतीमिन्द्रपुरीमपश्यत् ॥
“नगरी न्वमरावती” इत्यमरः ॥

गतश्रियं वैरिवराभिभूतां दशां मुदीनामभितो दधानाम् ।

नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य स बाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥ ३६ ॥

गतश्रियमिति ॥ स कुमारः वैरिवरेण तारकेणाभिभूतां पूर्वोक्तविधिना
पराभूताम् । पराभवंऽत्र विध्वंसनक्रियानुकूलं व्यापारो शब्दः । अत एव गत-
श्रियं भ्रष्टशोभाम् । अत एव मुदीनां दीनां कृपणाम् । अनुकम्प्यामिति यावत् ॥
दशामवस्थामभितो दधानाम् । अत एवावीरां नपुंसकभर्तृकां नारीमिव स्थितां
ताममरावतीमवेक्ष्यान्तर्मर्जाम बाढं बहु यथातथा करुणायां पर आसक्तोऽभूत् ॥

दुश्चेष्टिते देवरिपौ सरोपस्तस्याविषण्णः समराय चोत्कः ।

तथाविधां तां स विवेश पश्यन्सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम् ॥ ३७ ॥

दुश्चेष्टित इति ॥ दुश्चेष्टिते दुष्कर्माण देवरिपौ तारके विषये सरोपः स-
कोपः । तथा तस्य तत्कर्तृकाय समराय समरं युद्धं कर्तुमुन्कथ तथाविष-
ण्णोऽनलमः स कुमारः । तथाविधां पूर्वोक्तप्रकारां तां सुराधीश्वरस्येन्द्रस्य
राजधानीं पुरीं पश्यन्मनः । विवेश । तदन्तराणि शेषः ॥

दैतेयदन्त्यावलिदन्तघातैः क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तिः ।

महाहिनिर्मोकपिनद्धजालाः स वीक्ष्य तस्यां विपत्ताद सद्यः ३८

दैतेयेति ॥ दैतेयानां दैत्यानां दन्त्यावलिर्गजावालिस्तस्यास्तत्कर्तृका ये दन्त-

१ भसंचरी. २ सौख्यप्रचयाम्. ३ प्रमृष्टविश्वैकसाराम्; प्रमृष्टविश्वैकसाराम्; प्रमृष्टशस्त्रे-
कसाराम्. ४ गर्भश्रियम्. ५ वैरिवराभिभूताम्. ६ स गाढम्; सवाप्यम्. ७ तस्यां विषण्णः. ८ व.
९ दैत्येन्द्रदन्तावलः; दैत्येन्द्रदन्तावलः. १० क्षुण्णान्तरः. ११ संवीक्ष्य.

घात रदनताडितानि तैः क्षुण्णान्तराः क्षोदितमध्या अत एव बहाहीनां महान-
पर्णां निर्वोकाः कशुकाः ॥ “समौ कशुकनिर्वोको” इत्यमरः ॥ तैः पिनडानि
जालानि सौधजालानि यामु ताः स्फोटिकहर्म्यपङ्क्तीः स्फोटिकनिर्मितमौधनिचया-
न्वीक्ष्य स मयो तस्यां विपत्ताद । स्विद्यति स्मेत्यर्थः ॥ “मथः सपदि तत्क्षणे”
इत्यमरः ॥

अथ युग्मेनाह—

उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानां दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।

हिरण्यहंसव्रजवर्जितानां विदीर्णवैदुर्यमहाशिलानाम् ॥ ३९ ॥

आविर्भवद्वालतृणाञ्चिनानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।

सं दुर्दशां वीक्ष्य विरोधिजातां विषादवैलक्ष्यभरं बभार ॥ ४० ॥

उत्कीर्णैति । आविर्भवदिति च ॥ स कुमारः । उत्कीर्णान्युत्पन्नितानि
चामीकरस्य मुवर्णस्य पङ्कजानि कमलानि यामाम् । उत्पन्नितमुवर्णकमलाना-
मित्यर्थः । तथा दिग्दन्तिनार्पणवतादीनां दानाः खण्डनाः । तज्जेतारम्भारकगजाः ॥
कर्तारि ल्युट् ॥ तेषां द्रवो मदजलं तेन दूषितानां म्यानीकृतानाम् । तारककुम्भी-
न्द्रमदकलुषीकृतजलानामित्यर्थः । हिरण्यप्रचुरा ये हेमास्तेषां व्रजेन वर्जितानां
संहतानाम् । दैत्योपद्रवार्दात भावः । तथा विदीर्णाः स्फोटिता वैदुर्याणां रत्न-
विशेषाणां महसः शिला यामाम् । तथाविर्भवन्त्युदयमानानि यानि बालतृणानि
शष्पाणि तैरञ्चिनानां व्यामानाम् । तदीया गेन्द्रयां या लीलार्थं गृहदीर्घिका गृह-
वापिकास्तासां संबान्धनीम् । विरोधिभ्योऽरिभ्यो जानां दुर्दशां दुष्टावस्थां वी-
क्ष्य विषादवैलक्ष्ययोः खेदलज्जयोर्भरम् । बहवो विषादलज्जे इत्यर्थः । बभा-
र । दुर्दशादर्शनजनितकरुणावीजं दुःखं मयि सन्त्यापमुदुर्दशां लज्जाहेतुरित्यर्थः ॥

तद्वन्तिदन्तक्षतहेमभिनि मुतन्तुजालाकुलरत्नजालम् ।

निन्ये सुरेन्द्रेण पुगेगेतेन स वैजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४१ ॥

तद्वन्तीति ॥ स कुमारः । सुरेन्द्रेणेन्द्रेण पुगेगेतेनाग्रण्या मता तस्य तारकस्य
दन्तिनां गजानां दन्तैः क्षताः क्षुण्णा हेम्यो भित्तयः कुङ्क्यानि यस्मिन्यस्य वा ।
मुतन्तवो लूतानां शोभनानि सूत्राणि तेषां जालेनाकुलं व्याकुलं रत्नजालं रत्न-
समूहो यस्मिन् । तथा वैजयन्ताभिधं वैजयन्तमङ्गकम् ॥ “स्यात्प्रामादो वैजय-
न्तः” इत्यमरः ॥ आत्मसौधं स्वराजमदनं निन्ये प्रापतुः ॥ कर्षेण निद ॥

१ तदीय. २ कृतावृत्तानाम्, ३ सुदुर्दशाम्, ४ विरोधिजां ताम्, ५ हेमभित्तयः, गेहभित्ति.

निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण सुरैः समग्रैरनुगम्यमानः ।

स प्राविशत्तं विविधाश्मरश्मिच्छिन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥४२॥

निर्दिष्टेति ॥ स कुमारः । विबुधेश्वरेणन्द्रेण ॥ कर्त्रा ॥ निर्दिष्टवर्त्मतो म-
मनं विधेयमित्युक्तपूर्वकप्रदर्शितमार्गः । तथा समग्रैः सुरैर्वैरनुगम्यमानोऽनुसि-
यमाणः मनः । विविधा अनेकवर्णा येऽश्मानो रत्नानि तेषां रश्मिभिः किरणैश्छि-
न्नेन भिन्नेन । गृहतेनेति यावत् । ताम्रककृतसोपानमार्चनरत्नोत्पाटनादिनि-
भावः । सोपानपथेनारोहणमार्गेण ॥ “ आरोहणं स्यात्सोपानम् ” इत्यमरः ॥ तं
सौधं प्राविशत् ॥

निसर्गकल्पद्रुमतोरणं तं स पारिजातप्रमवस्त्रगाढयम् ।

दित्यैः कृतस्वस्त्ययनं मुनीन्द्रैरन्तःप्रविष्टप्रमदं प्रपेदे ॥ ४३ ॥

निसर्गेति ॥ स कुमारः । निसर्गेण स्वभावेन । अनायासेनेति यावत् ॥
निसर्गः शीलमर्गयोः ” इति विश्वः ॥ कल्पद्रुमा एव तोरणानि यत्र । तथा
पारिजातस्य देववृक्षविशेषस्य प्रमदानां पत्रपुष्पाणां सजा मालयाढ्यां युक्तम् ।
पूजनार्थमनेकपत्रपुष्पमहितमित्यर्थः । तथा दित्यैः स्वर्गैर्मुनीन्द्रैः कश्यपादिभिः
कृतस्वस्त्ययनं ब्राह्मणैर्वस्त्रवाचनम् । तथान्तः प्रविष्टा मर्त्यं प्रविश्य स्थिताः
प्रमदाः स्त्रियो यत्र तं सौधं प्रपेदे प्राप ॥

पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य कुलादिवृद्धस्य सुरासुराणाम् ।

प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सञ्चरतिः शिरोभिः स नतैर्ववन्दे ४४

पादाविति ॥ स कुमारः । सुरासुराणां देवदेवत्यानां कुल आदिवृद्धस्य कश्य-
पस्य महर्षेः पादौ चरणा ॥ कर्मभूता ॥ प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सन् । नतैः प-
दभिः शिरोभिर्ववन्दे नमश्चक्रे । किलेत्येतत्तत्त्वे ॥

स देवमातुर्जगदेकवन्द्यो पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।

मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्त्या प्रह्वीभवत्शैलमुतातनूजः ॥४५॥

स इति ॥ स शैलमुतातनूजः पार्वतीनन्दनो भक्त्या निमित्तेन प्रह्वीभवत्प्रह्वी-
भवन्मन् । मुनेश्च तस्य कलत्रस्य पत्न्याश्च देवानां मातुर्जनन्या अदितेः । जगत

१ तद्विविधाश्मरश्मिच्छिन्नेन; तं विविधेन रत्नाच्छिन्नेन. २ तोरणादम्; तोरणान्वयम्. ३ सुपा-
रिजातम्. ४ स्त्रियाद्वयम्. ५ कृतस्वस्त्ययनः. ६ कुमारः; प्रविश्य. ७ सः. ८ विनतैः.

एकवन्धो केवलनमस्कारणीयो पादौ तथैव मुनिनमस्कारमकारेणैव कार्यं यथायोग्यं
प्रणनाम नमश्चक्रे ॥

स कश्यपः सा जननी सुराणां तमेधयामासतुराशिषा द्वौ ।

तैया यैया नैकजगज्जिगीषुं जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम् ॥४६॥

स इति ॥ स कश्यपो मुनिः, सा सुराणां जनन्यादितः, एतौ द्वौ ते कुमारं
नयाशिषाशीर्वादेनैधयामासतुर्वर्धयतः स्म । ययाशिषा निर्मितेनोग्रवीर्यमन एव
नैकजगन्त्यनेकजगन्त । त्रीणि जगन्तीत्यर्थः । जिगीषुं जेतुमिच्छुम् ॥ “ न लो-
क-” इति षष्ठीनिषेधः ॥ तारकं दैत्यं मृधे संगरे जेता । जेयतीत्यर्थः ॥ कर्तारं लुप्ता ।

स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां सुदेवतानामेदिति श्रितानाम् ।

पादौ च वन्दे पतिदेवतास्तमाशीर्वचोभिः पुनरभ्यनन्दन् ॥४७॥

स्वेति ॥ स कुमारः । स्वदर्शनार्थं स्वावलोकनार्थं समुपेयुषीणां प्राप्नुवतीनाम् ।
नयादिनि देवमातरं श्रितानाम् । देवमातुगश्रयेण जीवन्तीनामन्यर्थः । शोभनाः
सौभाग्यवन्त्यो या देवतामातां पादौ चरणौ च वन्दे प्रणनाम । अथ च पतिरेव
देवता यासां ताः पतिव्रतास्ता देवताम्वाशीर्वचोभिः “ त्वं जय ” इत्यादिभिः
पुनस्तं कुमारमभ्यनन्दन् । अस्तुवनेत्यर्थः ॥

पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तुस्ततः शर्चीं नाम कलत्रमेपः ।

नमश्चकार स्मरशत्रुसूनुस्तमाशिषा सा संमुपाचरच्च ॥४८॥

पुलोमपुत्रीमिति ॥ ततोऽनन्तरम् ॥ नामिति योग्यतामातृपादकमव्ययम् ।
अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥ ततश्च प्रणामकर्तृत्वयोग्यं इत्यर्थः । न च पुलोमपुत्र्या
एव प्रणामार्हत्वाविवक्षाया विशेषणता स्यादिति वाच्यम् । विबुधाधिभर्तुमेवन्धो-
द्वाटनेनैव ध्वनितत्वात् । एष स्मरशत्रुसूनुः कुमारो विबुधानां देवानामधिभर्तु-
र्गिन्द्रस्य कलत्रं स्त्रीभूतां शर्चीं शर्चीर्मांझिकां पुलोमपुत्रीं नमश्चकार । अथ च सं-
मुपाचरच्च शिषाशीर्वादेन तं कुमारं समुपाचरन् । अवर्धयदित्यर्थः ॥

अथादितीन्द्रप्रमदाः समेताः तां मातरः सम घनप्रमोदाः ।

उपेत्य भक्त्या नमते महेशपुत्राय तस्मै ददुराशिपः प्रीक् ॥४९॥

१ द्वौ. २ यया; तथा. ३ अनया; यया. ४ उपवीर्यः. ५ तदर्थनार्थम्. ६ स देवतानाम्. ७ अ-
दितेः सुतानाम्. ८ विनयेन ताः. ९ गृहम्. १० शर्ची. ११ अत्र. १२ संमुपाचचार. १३ अदि-
तिमाप्रमुखाः समेताः; अदितीन्द्रप्रमदासमेताः; अदितीन्द्रप्रमुखाः समेताः. १४ सः; तम्. १५ मातृ-
काः. १६ समति. १७ स शर्षपुत्राय. १८ ताः.

अथेति ॥ अथानन्तरं धनप्रभेदाः सान्द्रानन्दाः । कुमारावलोकनादिति भावः । अत एव समेता एकप्रभृतास्ता आदिनीन्द्रस्य कउयपस्य प्रमदाः स्त्रियः सप्त यातरो प्राक्रीप्रभृतयो भवन्त्या निधिसेनोपेय समीपमागत्य नयने नमस्कृते तस्मै महे-
शपुत्राय कुमाराय तारकाविजयमाधना आशिष्य आशीर्वादान्वाहनमस्कारात्पूर्-
वमेव ददुः ॥

समेत्य सर्वेऽपि मुदं दधाना महेन्द्रमुख्यास्त्रिदिवौकसोऽथ ।

आनन्दकल्लोलितमानसं तं समभ्यपिञ्चनपूतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥

सेति ॥ अथानन्तरं मुदं दधाना महेन्द्रमुख्या इन्द्रप्रभृतयः सर्वेऽपि त्रिदिवौ-
कसो देवा आनन्देन भावितारकयुद्धकर्तृत्वजन्मना कल्लोलितं तर्गतं मानसं
सर इव मानसं चेतो यस्य तम् । महानन्दाप्यन्यथः । तं कुमारं वृत्तनाधिपत्ये सेना-
पत्ये समभ्यपिञ्चनार्भापक्तमकुर्वन् ॥

सकलविवुधलोकः स्वस्तनिःशेषशोकः

कृतरिपुविजयाशः प्राप्तयुद्धावकाशः ।

अजनि हरमुतेनानन्तवीर्येण तेना-

खिलविवुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

सकलति ॥ अनन्तवीर्येणापारपराक्रमेणात एवानूनां महतीमाखला या विवु-
धचमूनां देवसेनास्तामां लक्ष्मीं वैभवं प्राप्य स्थितेन तेन हरमुतेन । हरमुतसाहा-
य्येनेत्यर्थः । सकलविवुधलोकः समस्तवृन्दारकान्वयः । सन्ना ध्वस्ताः । नष्टा
इति यावत् । निःशेषाः समग्राः शोका यस्य । तथा कृता रिपोस्तारकस्य विजय
आशा येन । तथा प्राप्तो युद्धायावकाशोऽवसरो येन । तथाभूतश्चाजनि जातः ।
कुर्णवतवीर्याणां सवीर्यमाहाय्यक्रमेण कार्योमाद्दहतुर्भवतीति भावः ॥ मालिनीवृत्त-
मेतत् । लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तम् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणमहात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-

विरचितया संजीवनीसमारूपया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ

कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारसेनापत्याभिषेको नाम त्रयोदशः सर्गः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

रणोत्सुकेनान्धकशत्रुसूनुना समं प्रयुक्तैस्त्रिदशैर्जिगीषुणा ।

महासुरं तारकसंज्ञकं द्विपं प्रसह्य हन्तुं समनह्यत द्रुतम् ॥ १ ॥

रणेति ॥ जेतुमिच्छति जिगीषति । जिगीषतीति जिगीषुस्तेन जिगीषुणा ॥ सञ्जन्ताज्जयते: “सनाशंसाधिक्ष उः” इत्युप्रत्ययः ॥ अत एव रणे समरे ॥ “रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ उत्सुकेनोत्कण्ठितेनान्धकशत्रोः शिवस्य सूनुना कुमारेण ॥ कर्त्रा ॥ प्रयुक्तः प्रेरितः । संनहनार्थमिति शेषः । त्रिदशैर्द्वौगन्द्रादिभिः समं सार्धं तारकसंज्ञकं द्विपं शत्रुं महासुरं दैत्यं प्रसह्य बलाद्धन्तुं मार्गयन्तुं द्रुतं शीघ्रम् ॥ “लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्” इत्यमरः ॥ समनह्यत संनद्धम् ॥ नहतंभावे नद्ध ॥ सर्गेऽस्मिन्नपि वृत्तमूपजातिरेव ॥

इतः परं “मः” इत्यादिर्भास्त्रभिः कुमारसंनहनमाह —

स दुर्निवारं मनसोऽतिवगिनं जयश्रियः संनयनं मुदुःसहम् ।

विजित्वरं नाम तदा महारथं धनुर्धरः शक्तिधरोऽध्यरोहयत् ॥ २ ॥

तत्र स इति ॥ म गृहः कार्त्तिकेयो धनुर्धरस्तथा शक्तिधरश्च सन्दुर्निवारं दुःखेन निवारयितुं प्रातिगोष्ठं शक्यम् । अप्रतिगुह्यगतिर्कामित्यर्थः ॥ मनसः स-काशादप्यतिवगिनम् । बहुगतिजवन्तमन्यथः ॥ इहातिनाम बहुश्रामी जयश्च । स विद्यते यस्मैति कृते “न कर्मभार्यान्मन्वर्थायः” इति निषेधप्रसक्त्या मत्वर्थीयो न स्यात् । अतोऽतीत्यस्य क्रियाविशेषणनामाश्रित्य समर्थनीयम् ॥ केचित्पुनः “मनसोऽपि” इति पठित्वा व्याचक्षते ॥ तथा जयश्रियो विजयलक्ष्म्याः संनयनं सम्यक्प्राप्तिमाधनम् । यमारुह्य गच्छन्तो वीराः सज्जयलक्ष्मीका एव भवन्तीति भावः । सुतरां दुःमहम् । दुःमहता चेतद्दर्शनविषयिणी बोध्या । एतद्दर्शनेनैव शत्रवः पराजिता भवन्ति । अतो युक्तमेव जयश्रीमंसनयनत्वम् । अत एव विजित्वरम् । विजित्वरेण्यानुपूर्वीकं नाम । नामन्वं च व्याक्तबोधजनकतावच्छेदकसंकेतत्वम् । दधानामिति शेषः । तथाभूतं महारथं महान्तं स्यन्दनम् ॥ “रथः पुमानवयवे स्यन्दने चेतसेऽपि च” इति मेदिनी ॥ तदाध्यरोहयदारोह ॥

१ स्वयम्, २ जयेषुणा, ३ तारकसंज्ञितं द्विपम्; तारकसूचितद्विपम्, ४ संनयनम्; संयमनम्, ५ वतः ६ अभ्यरोहय.

सुरालयश्रीविपदां निवारणं सुरारिसंपत्परितापकारणम् ।

केनापि दध्रेऽस्य विरोधिदारणं सुचारु चामीकरघर्मवारणम् ॥३॥

सुरालयेति ॥ विरोधिनां तारकं दारयति मारयति तद्विरोधिदारणम् ॥ नि-
जन्तप्रयोगं कुर्वता कविना छत्रस्य जडत्वात्स्त्रानन्वयेण दारणक्रियोपयोगित्वासं-
भवात्तदीयधारणमभावेण विरोऽप्यर्मा कुमारस्तारकं जेष्यतीति सूचितम् । “ओ-
षमापि खलु नृनमनूनं नामहायमुपयानि जयश्रीः ” इति न्यायादिति भावः ॥
अत एव सुरालयस्य स्वर्गस्य श्रियो लक्ष्म्या विपदामापदां निवारणं नाशकम् ।
अत एव सुरारिस्तारकस्य संपदां परितापस्य संतापस्य कारणम् ॥ कर्तुं ॥ स-
र्वत्र कर्तारं न्युष्ट ॥ सुचारु मुतगां मनोहरं चामीकरस्य हेम्नो घर्मवारणं छत्रम् ।
अस्य कुमारस्यापि केनापि देवेन दध्रे धृतम् ॥ कर्मणि लिट् ॥

शरच्चरञ्चन्द्रमगीचिपाण्डुरैः सं वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।

पुरःसरैः किंनरसिद्धचारणै रणेच्छुरस्तूयत वाग्भिर्लुत्त्वणैः ॥ ४ ॥

शरदिनि ॥ शरदि घनान्यये चरतोऽभ्रमन्त्रस्य मगीचयां मयुखास्तद्वन्पाण्डु-
रैः शुभ्रैः ॥ “भुक्तभुभ्रभुचिभ्वेतिविशदज्येनपाण्डुराः” इत्यमरः ॥ चरन् इति विशेषणं
चामगणामपि वीजनवशेन चलन्त्यादन्वर्थमिति बोध्यम् । तथाभूतवरैः श्रेष्ठैः ॥
“वरो जामातारं वृत्तां देवतादेवर्भाष्यते । ग्विद्रे पुंसि त्रिपु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम्”
इति मेदिनी ॥ चारुभर्मनोहरैश्च चामरैर्वीज्यमानः । तथा रणेच्छुः संग्रामाभि-
लाषुकः स कुमार उल्लवर्णरुद्रैः किंनराः किंपुरुषाः ॥ “स्पाकिंनरः किंपुरुषः”
इत्यमरः ॥ सिद्धा देवविशेषाश्चारणाश्च तैः ॥ कर्ताभिः ॥ पुरःसरैः सार्द्धवर्गभिः कृ-
तास्तूयतेति ॥ “तु स्तुता” इत्यतः कर्मणि लट् ॥

इदानीमिन्द्रादीनामष्टानामनुप्रयाणमाह—

प्रयाणकालोचितचारुवेपभृदञ्जं वहन्पर्वतपक्षदारणम् ।

ऐरावतं स्फाटिकशैलसोदरं ततोऽधिरुह्य द्युपतिस्तमन्वगात् ॥५॥

प्रयाणेति ॥ ततोऽनन्तरं गुर्पातारन्द्रः प्रयाणकाले प्रस्थानमयं उचितं यो-
ग्यं चारु मनोहरं च वेपं विभक्तिं धरति तथोक्तः । तथा पर्वतपक्षाणां दारणं छे-
दनम् ॥ करणे न्युष्ट ॥ वज्रं स्वायुधं वहन् । करणेति शेषः । तथा स्फाटिकशैलः
कैलासस्तस्य सोदरं महामैरावतं गजमाधिरुह्यास्थाय तं कुमारमन्वगात् । अनुप-

१ संसत. २ धारणम्. ३ विरामदारणम्. ४ शरदिलत्. ५ रोचिभिः. ६ सुवीज्यमानः.
७ रणोत्सुकः; स पण्डितः. ८ उल्लवः. ९ वेपः. १० ऐरावतम्.

यावित्यर्थः । “अभ्यगात्” इति पाठस्त्वसाधुः । सेनानीत्वेन हतत्वादतिशेयः-
कुमारापेक्षयान्तेषामिन्द्रादीनामपि गौणत्वात्पुरतो गमनानौचित्यात् ॥

तमन्वगच्छद्गिरिशृङ्गसोदरं मदोद्धतं मेघमधिष्ठितः शिखी ।

विरोधिविद्वेषरूपाधिकं ज्वलन्महोमहीयस्तरमायुधं दधत् ॥ ६ ॥

तमिति ॥ विरोधिनस्तारकस्य विद्वेषेण वैरेण हेतुना या रुद क्रोधस्तया नि-
मित्तेनाधिकं ज्वलन्प्रदीप्यमानः शिख्यभिर्गिरिः शृङ्गस्य सोदरं मदशम् । तद्गद्दि-
शालमिन्यर्थः । तथा मदेन गर्वेण ॥ “मदो रेतमि कस्तूर्यां गर्वे हपंभदानयोः”
इति मेदिनी ॥ उद्धतं मेघं पशुविशेषं लोकं “मैदा” इति ख्यातमधिष्ठितोऽधि-
रूढः । तथा महमा तेजसा महीयस्तरमतिशयं महदायुधं शस्त्रं दधत् ॥ अथवा “म-
हो महीयस्तरम्” इति छेदः । महस्तेजोरूपं महीयस्तरमायुधमिति व्याख्यात-
व्यम् ॥ दधत्तमन् । तं कुमारमन्वगच्छदनुगतवान् । अत्राप्यभ्यगच्छदित्यसाधु
बोध्यम् ॥

अधेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहं विषाणविध्वस्तमहार्पयोधरम् ।

अंधिष्ठितः कासरमुद्धरं मुदा वैवस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ॥ ७ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं वैवस्वतो यमः ॥ “कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैव-
स्वतोऽन्तकः” इत्यमरः ॥ अन्धेन्द्रनीलानां नीलमणीनामचलः पर्वतस्तद्वचण्डविग्र-
हं प्रचण्डदेहम् । कालत्वाद्द्वयानर्कमिन्यर्थः । तथा विषाणभ्यां शृङ्गाभ्यां विध्व-
स्ता अधःपातिताना महापयोधरा बृहन्मेघा येन तथा । उद्धरमुद्धरं कासरं महिष-
म् ॥ “लुलायां महिषो वार्हाद्वपन्कासरमैरिभाः” इत्यमरः ॥ अंधिष्ठितोऽधि-
रूढः । तथा दण्डं धरतीति तथाभूतश्च सन् । मुदा प्रीत्या तं कुमारमन्वगाद-
नुजगाम ॥

मदोद्धतं प्रेतमथाधिरूढवांस्तमन्धकद्वेपितनूजमेन्वगात् ।

महामुरद्वेषविशेषभीषणः सुरोपणश्चण्डरणाय नैर्ऋतः ॥ ८ ॥

मदोद्धतमिति ॥ अथानन्तरं महामुरद्वेषेण तारकामुरवैरेण विशेषमधिकं य-
था तथा भीषणो भयानकः ॥ “भीषणं रमशच्छन्धोर्ना गाढे दारुणेऽपि च”

१ महोद्धतम् ; महोद्धतम्, २ महामहोभस्तरमा युधेदधे; महो महीयस्तरमादधद्युधि, ३ नमिन्द्र-
नीलाचलचण्डविग्रहः ; नमिन्द्रनीलोचलचण्डविग्रहम्, ४ शिखीछेदे, ५ शिखीऽतिमते महिषेऽसुभी-
षणः ; अधिष्ठितः कासरमुद्धतं मुदा, ६ रणोऽसुद्धः, ७ अभ्यगात्, ८ मदोद्धतः मेघवराधिरूढः;
मदोद्धतमेघवराधिरूढः, ९ अभ्यगात्.

इति मेदिनी ॥ तथा सुतरां रोषणः क्रोधनो नैर्ऋतो राक्षसो नैर्ऋतकोणावीचरो
मदेन गर्वेषोद्धतं प्रेतं पिशाचमधिष्ठवानास्थितवान्सन् । चण्डरुणाय प्रचण्डरुणं
कर्तुं तथन्धकद्रोपणो हस्य तनूजं पुत्रं कुमारमन्वगादन्वियाय ॥

नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शने युद्धाय रुद्धो मकरे महत्तरे ।

दुर्वारपाशो वरुणो रणोत्त्रणस्तमन्वियाय त्रिपुरान्तकात्मजम् ९

नवेति ॥ रणे युद्धं उत्त्रण उद्भूतं वरुणः प्रचेताः ॥ “वरुणस्मरुभेदेऽप्यु पश्चिमा-
क्षापतावधि” इति मेदिनी ॥ नवो नव्यः ॥ “नवो नव्ये स्तुर्तो” इति मेदि-
नी ॥ उद्यदुद्यमानो योऽम्भोधरो मेघस्तद्वद्वोरदर्शने भयानकदर्शने ॥ “घोरं
भीमं भयानकम्” इत्यमरः ॥ तथा महत्तरेऽतिशयदीर्घं मकरे मकरे रुद्धः । तथा
दुर्वारः पाश आयुधविशेषो यस्य । पाशधरः सञ्जन्यर्थः । युद्धाय युद्धं कर्तुं न
त्रिपुरान्तकस्य शिवस्यात्मजं पुत्रं कुमारमन्वियायान्वगच्छतु ॥

दिगम्बराधिक्रमणोत्त्रणं क्षणान्मृगं महीयामसरुद्धविक्रमम् ।

अधिष्ठितः संगरकेलिलालसो मरुन्महेशात्मजमन्वगाहुतम् १०

दिगिति ॥ मंगरकेलीं महामकीहायां लालसा कामो यस्य ॥ “लालसा-
त्सुखयतृष्णातिरेकयाच्ञामु च द्वयोः” इति मेदिनी ॥ तथाभूतो मरुत्पवनो वा-
युकौणाधीशः क्षणान्मृगं धात्रेणैव ॥ “क्षणः पर्वोन्मवे च स्यात्तथा मानेऽप्यनेह-
सि” इति मेदिनी ॥ दिशामम्बरस्य च ॥ “अम्बरं वामासं व्योम्न” इति मे-
दिनी । आधिक्रमण आक्रमण उत्त्रणमुद्भूतं महीयामं महत्तरम् । अरुद्धोऽप्रतिरु-
द्धो विक्रमो विवर्त्ताक्षवत्क्रमः पादक्षेपा यस्य तथाभूतं मृगं हरिणम् ॥ “मृगः
पशौ कुरङ्गे च करिणश्चतुर्भेदयोः” इति मेदिनी ॥ अधिष्ठितः सन् । तं महेशात्म-
जं कुमारं दुतं मत्वरमन्वगादनुजगाम ॥

विरोधिनां शोणितपारणैपिणीं गदामनूनां नरवाहनो वहन् ।

महाहवाम्भोधिबिगाहनोद्धतं यियासुमन्वागमदीशानन्दनम् ११

विरोधिनामिति ॥ नरवाहनः कुबेरः ॥ “पौलस्त्यो नरवाहनः” इत्यम-
रः ॥ विरोधिनां शत्रूणां सर्वान्ध शोणितं रुधिरं तेन या पारणा भोजनं तामि-
च्छति तथाभूतामनूनामन्यूनसारां गदामायुधविशेषं वहन्धारयन्मन् । महाहवो

१ नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शनः; नवोद्यदस्त्रोत्तरघोरदर्शनम्; नवोद्यदस्त्रोत्तरघोरदर्शनम्, २ युधेऽधि-
रुद्धः; युद्धोपरुद्धः, ३ मकरम्, ४ महत्तरम्, ५ रणोत्त्रणम्, ६ आधिक्रमणम्, ७ लालसम्, ८ अम्भ-
गात्, ९ युधम्, १० विग्रहः, ११ विवाहमानः, १२ अभ्यायम्,

महारणः स एवाम्मोषिः सङ्गृहस्तस्य विगाहन उद्धतमुद्धतम् । समर्थमिति शान-
त । अत एव यियामुं निगमिषुमीशनन्दनं शिवपुत्रं कुमारमन्वागमत् । अनुग-
च्छति स्मेत्यर्थः ॥

महाहिनिर्बद्धजटाकलापिनो ज्वलन्निशूलप्रबलायुधा युधे ।

रुद्रास्तुषाराद्रिसेखं महावृषं ततोऽधिरूढास्तमयुः पिनाकिनः १२

महाहीति ॥ ततोऽनन्तरं पिनाकिनः पिनाकवन्तो रुद्रा ईशानकोणाधीशाः ।
महाहिभिर्महाद्रिः मर्षैः कृत्वा निर्बद्धो यो जटाकलापः सोऽस्ति येषाम् । अथवा ।
महाहिभिर्निर्बद्धा जटा येषाम् ॥ “शेषाद्रिभाषा” इति कप ॥ तथा लापिन इदानीं
तारकं जेष्याम इत्युद्धतत्वादिनश्च ॥ ततो विशेषणमयमः ॥ केचित्तु “जटाभरावराः”
इति पाठं कल्पयन्ति । यथास्थितव्याख्याने तु “न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः” इति
मत्वर्थीयाप्रसङ्गो दुर्वार इत्यलम् ॥ तथा ज्वलन्निशूलमेव प्रबलं मवलमायुधं
येषाम् ॥ तथा तुषाराद्रिर्हिमवतः मखं मवायम् । तद्वच्छ्रमित्यर्थः । महावृषम् ॥ जाता-
वेकवचनम् ॥ अधिरूढाश्च सन्तः । युधे युद्धाय तं कुमारमयुः । अन्वयुरित्यर्थः ॥

अन्येऽपि संनह्य महारणोत्सवश्रद्धालवः स्वर्गिगणास्तमन्वयुः ।

स्ववाहनानि प्रवलान्यधिष्ठिताः प्रमोदविस्मेरमुखाम्बुजश्रियः १३

अन्येऽपीति ॥ अन्येऽप्युक्तार्ताग्ता अपि स्वर्गिगणा देवगणाः प्रमोदेन रणा-
नन्देन विस्मेरा विशेषेण समन्दहामा मुखाम्बुजश्रीयेषाम् । अत एव महति रणोत्सवे
श्रद्धालवः श्रद्धाशीला अत एव प्रवलानि स्ववाहनान्यधिष्ठिताः । तथा कवचा-
दिना संनह्य संनद्धा भूत्वा तं कुमारमन्वयुः । अनुजगृहीत्यर्थः ॥

अथ युग्मेनाह—

उद्धण्डहेमध्वजदण्डसंकुलाश्चद्विचित्रातपवारणोज्ज्वलाः ।

चलद्धनस्यन्दनघोषभीषणाः करीन्द्रघण्टारवचण्डचीत्कृताः ॥१४

स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिर्मण्डलैरुदयोतिताशावलयांश्चगन्तराः ।

दिवौकसां सोऽनुवहन्महाचमूः पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ १५

उद्धण्डेति । स्फुरदिति च ॥ ततः सर्वमेतदनन्तरं स पिनाकपाणेर्हरस्य
तनयः कार्तिकेय उद्धण्डा उच्चनालदण्डा ये हेमध्वजाः सुवर्णविकारध्वजा-

१ चित्रध्वजः २ प्रवरायुधाः ३ युधिः ४ तपाः ५ सममः ६ महामहोत्सवः महामहोत्सवाः
७ प्रवराणि ८ चलत् ९ उल्लङ्घाः १० घनघनाः ११ चक्रिः १२ कन्दकैः १३ अग्रेषा वराः

स्तेषां दण्डैर्नालदण्डैः संकुला व्याप्ताः । अनेकध्वजदण्डवत् इत्यर्थः । च-
 चन्ति दीप्यमानानि तथा विचित्राणि हरितपीतादिवर्णयुक्तानि च सान्द्रातपवा-
 रणाणि च्छत्राणि तैरुज्ज्वलाः । कान्तमन्य इत्यर्थः । चलन्तो ये घना मंधास्त इव
 ये स्पन्दना रयास्तेषां घोषेणारवेण भीषणा भयानकाः । तथा करीन्द्राणां मन्त्र-
 द्विपानां मन्त्रधीनि घण्टारवाः, चण्डानि भीषणानि चीत्कुतानि च यासु । चीत्कुतेति
 शब्दानुकृतिः । तथा स्फुरन्ति मर्वनः प्रमर्गन्ति विचित्राण्यनेकवर्णान्यायुधसंघान्बि-
 नीनां कान्तीनां शुक्तीनां मण्डलानि वल्ल्यानि तैः कुन्दोरघोरानितमुग्धैः शोभितमाशा-
 बलयं दिङ्मण्डलमम्बरान्तरमाकाशमध्ये च याभिः । “अम्बरमवकाशावधि परिभा-
 नान्तर्धिभेदतादव्यं । छिद्रादीर्यावनावाहवममध्येऽन्तराग्नान् च” इति धेदिनी॥
 एकांविधा दिवाकमां देवानां मष्टाचभूमहतीः मेना अनु पश्चाद्गहनस्य । यया । ज-
 गाभेत्यर्थः ॥

कोलाहलेनोच्चलतां दिवौकसां महाचमूनां गुरुभिर्ध्वजैर्ब्रजैः ।

घनैर्निरुद्धासमभूदनन्तरं दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् १६

कोलाहलेनेति ॥ उत्फुल्लोद्भूय चलताम् । रोपवशादिति भावः । दिवौक-
 सां देवानां कोलाहलेन घोरघोषेण । तथा महाचमूनां गुरुभिर्विशालैर्घनैः स्यूतैः ।
 पुष्टैरिति यावत् । ध्वजव्रजैर्ध्वजगमूहैश्च कृत्वा निरुद्धासं निरुद्धासं निरोधहेतु-
 कव्यास्रमृष्टां मण्डलं व्योमतलं महीतलयनन्तरमनु द्राममानभेदमभूत् । “एकमे-
 वाद्द्वितीयं ब्रह्म” इत्यद्वैतवादिनां ब्रह्मणोऽद्वैतत्वप्रतिपादने निदर्शनमभूदिति भावः ॥

सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुराः ।

नभोन्तकुक्षिभरयो घनाः स्वना निहन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे १७

सुरारिति ॥ निहन्यमानैस्ताड्यमानैः पटहैः ॥ कर्तुभिः ॥ “पटहो ना समार-
 म्भे आनके पुनपुनकम्” इति मेदिनी ॥ “आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरः ॥
 सुरारिलक्ष्म्यास्त्वारकर्मपदः संबन्धिन परिकम्पे हेतवो निदानम् । दिशां चक्रवाले
 मण्डले ॥ “चक्रवालं तु मण्डलम्” इत्यमरः ॥ यः प्रतिनादः प्रतिध्वनिस्तेन मेदुराः
 पुष्टाः । तथा नभोन्तेनाकाशमान्तेन । प्रान्तपर्यन्तेनेत्यर्थः । कुक्षि भरन्ति पिपु-
 रन्ति नभोन्तकुक्षिभरयः । सर्वं नभो व्याप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ “फलेर्ग्राहिरात्मपरिभ”
 इत्यमरः चात्कुक्षेराप समावेशात्कुक्षिभारिरिति सिद्धम् ॥ तथा घनाः सान्द्राः स्वनाः
 शब्दा वितेनिरे । वितस्तरिर इत्यर्थः ॥

प्रमथ्यमानान्धुधिगर्जितर्जनैः सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।

नभश्चमूधूलिकुलैरिवोकुलं ररास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥ १८ ॥

प्रमथ्यमानेति ॥ चमूनां धूलिकुलं रेणुसमूहः ॥ “कुलं जनपदे गोत्रे समा-
तीयगणेष्वपि च” इति मेदिनी ॥ आकुलं व्याप्तं पीडितं नभः प्रमथ्यमानोऽवलो-
क्यमानो योऽम्बुधिस्तस्य गर्जो गर्जनं तस्य तर्जना जेतारः । ततोऽप्यधिकगर्ज-
नैरित्यर्थः । अत एव सुरारेस्तारकस्य यो नारीगणः स्त्रीसमूहस्तस्य यो गर्भस्तस्य
पातनैः पातनकारिभिः ॥ आतगर्जनभयादिति भावः । पटहमन्तम्बनैरानकप्रतिघोषैः
कृत्वा गाढं दृढं यथा तथा रगमेव करं देव । उत्प्रेक्षालंकारः । आतानां रोदनमेवैकं
शरणं भवतीति भावः ॥

ध्रुष्णं रथैर्वाजिभिराहतं सूरैः करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।

धुतं ध्वजैः काञ्चनशीलजं रजो वार्तहृतं व्योम समारुहत्कमात् १९

ध्रुष्णमिति ॥ रथैः स्पन्दनैः ध्रुष्णमुन्वाननम् । तथा काञ्चनशीलजं मुषे-
रुपर्वतजनितम् । उदं विशेषणं पीतन्वर्णान्वयम् । रजो धूलिः । वाजिभिरथैः ॥
कर्तुभिः ॥ सूरैः ॥ कर्णैः ॥ कृत्वा हृतं चूर्णीकृतम् । पिष्टीकृतमिति यावत् । तथा करी-
न्द्राणां मत्तगजानां कर्णैः श्वर्णैः परितः सर्वतः प्रसारितं विस्तृतम् । तथा ध्वजै-
र्धुतं कम्पितम् । एतेन मथयता द्योतिता । तथा वार्तः पवनैर्हृतं स्पृष्टम् । एतेन
पवनस्योपरि गृहः प्राप्तो माधकनोक्ता । क्रमाद्यथाक्रमं व्योम ॥ कर्म ॥ समारुहत् ।
आकाशमारुहामित्यर्थः ॥ अत्र रुहेर्भावाद्दिक्पालार्हाः गुणप्रसङ्गः, लुङ् शलन्त-
त्वात्कमप्रसङ्गः, णिजन्तत्वे लार्हा यकारश्रवणप्रसङ्ग इत्यन्ताडयं प्रयोगाश्चान्ये इति
बहवः । वयं तु व्योम्याकाशे सम्यगगोहृतीति समारोहः, इगुपधलक्षणः कः,
तत आचारार्थे क्तिप् अलोपे धातुन्वार्हाः क्तिप् अलोपस्य स्थानवत्त्वादुणाभावे च
रूपसिद्धिरिति समादध्यते ॥

न केवलं व्योमन्यारुहं किन्तु दिगन्तेष्वपि तथेयाह—

स्वातं सूरै रथ्यतुरंगपुंगवैरुपत्यकाहाटकमेदिनीरजः ।

गतं दिगन्तान्मुखैः समीरणैः सुविभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥ २० ॥

स्वातमिति ॥ रथं वहन्ति ते रथ्याः ॥ “तद्वर्तते रथयुगमासङ्गम्” इति यत् ।
ततोक्ता ये तुरंगपुंगवा अभ्येष्टास्तैः ॥ कर्तुभिः ॥ सूरैः कृत्वा स्वातं ध्रुष्णम् ।

१ अर्जुनगर्जितस्वनैः २ वारिः ३ आकुलः ४ क्षिप्तम्, ५ धृतं घनैः ६ सत्कारं वदः समास-
वद्, ७ खंजादः ८ उपत्यकानां कनकस्थलीरवः ९ मखरैः १० दाहधमनम्,

उपत्यकाद्रेरासत्ता वा हाटकवेदिनी सुवर्णभूमिः ॥ अद्रेः सौवर्णासत्तवृष्टिरिति वा-
त्यर्थः ॥ “उपाधिर्वा त्यकथासत्ताकथयोः” इत्यासत्तायेत्यकत्प्रत्ययः ॥ तस्याः
संबन्धि । रजः ॥ कर्तुं ॥ भूरि बहलं सुखैः शब्दायमानैः समीरणैः पवनैर्दिश-
न्तान्दिकमान्तान्तम् । गर्भितमित्यर्थः ॥ अन्तर्भाविणिमर्षोऽथ बोध्यः ॥ तथोक्तं
सत् । भूयमानिशयेन शोभमानं विश्रमं विलासम् । शोभाति धावत् । क-
भार धृतवान् । अन्त्यन्तं शुशुभ इत्यर्थः ॥ “उपत्यकाद्रेरासत्ता भूमिर्ध्वजधित्व-
का” इत्यमरः ॥

अथस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतोऽभितोऽपि चामीकरेणुरुच्चकैः ।

चमूषु सर्पन्मरुदाहतोऽहरन्नेवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥२१॥

अथ इति ॥ चमूषु मनाम् मरुत पवनेनाहत उपार्दितः । अत एवाधो नी-
चैः । तथाऽर्धेऽर्धभागं । तथा पुनोऽग्रभागे । अथ पृष्ठतः पृष्ठभागे । तथाभि-
तोऽपीतस्ततश्च सर्पन्मरुत । चामीकरेणुः सुवर्णरजः । सुवर्णपर्वतोद्भूतत्वा-
दिति भावः । नवीनसूर्यस्योपस्यसूर्यस्य कान्तिवैभवं शुतिमपदमहरत् । ततो-
ऽप्यधिकं शुशुभ इत्यर्थः ॥

बलोद्धृतं काञ्चनभूमिजं रजो बभौ दिगन्तेषु नभःस्थले स्थितम् ।

अकालसंध्याघनरागर्षिङ्गलं घनं घनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥२२॥

बलोद्धृतमिति ॥ काञ्चनस्य भूमीं ज्ञानं रजो धूलिवलोद्धृतं सैन्येनोन्नाति-
तमत एव दिगन्तेषु दिग्प्रान्तेषु तथा नभःस्थले आकाशदेशे स्थितं च सत् । अ-
काले या संध्या तस्या यो घनः मान्द्रो रागो लौहित्यं तेन पिङ्गलं पिशङ्गम् ॥
“पिशङ्गौ कद्रुपिङ्गला” इत्यमरः ॥ तथा घनं मान्द्रमुद्यतमुत्पन्नम् । पर्वतेभ्य
इति शेषः । घनानां मेघानां वृन्दं समूह इव । बभौ । अकालसंध्यालिप्तो मेघो
यथा भाति तद्वत्सुवर्णभूमिजमपि रजो बभौवित्यर्थः ॥ अत्र पूर्णोपमालंकारः । न-
नु भानाश्रयीभूते रजसि घनवृन्दत्वेनोत्प्रेक्षासंभवान्मभावनेवास्त्विति चेत् । सत्य-
म् । क्षिपामाधान्यमते रजःकर्तृकशोभायां घनवृन्दत्वोत्प्रेक्षापत्तेः ॥

हेमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मनो मुहुर्विलोक्याभिमुखं महागजाः ।

रसातलोत्तीर्णगजध्वमात्कुधा दन्तप्रकाण्डप्रवृत्तानि तेनिरे ॥२३॥

हेमेति ॥ महागजा महान्तो दन्तिनो हेमः सुवर्णस्यावनीषु पृथ्वीषु पतित-

१ तःकालबालावपवैभवं बहु; तत्कालबालारुणवैभवं बहु. २ शतोद्धृतम्; बलोद्धृतम्. ३ नभःस्थले.

४ पिङ्गलम्. ५ दण्डम्. ६ हेमावनीषु. ७ गजध्वमेव ते. ८ महागजः; प्रवृत्तानि.

मात्स्न्यः-प्रतिबिम्बमभिज्ञत्सं चिकोक्थ रसातलास्थातालात् ॥ “अथोद्वेगपाता-
लबलितसञ्चरसातलम्” इत्यमरः ॥ उष्णीर्णा उस्थिता ये गजास्तेषां भ्रमाद्भ्रान्त्या नि-
मित्तेन । जातयेति शेषः । कुष्ठा कोधेन ॥ “प्रतिघा रुदकुष्ठां स्त्रियौ” इत्यमरः ॥
बुद्धरज्ज्वेलं दन्ता एव प्रकाण्डाः स्तम्भाः ॥ “काण्डं स्तम्भे तस्मिन्ने बाणेऽवस-
रनीरयोः” इति मेदिनी ॥ तैस्तत्कर्मकानि प्रहृतानि प्रहारान् ॥ भावे निष्ठा ॥
तेनिरे वितस्तरिरे ॥ कर्तरि लिट् ॥ “अत एकदृष्ट्या नोदः-” इत्येवाभ्यासलोपां ॥
पृथिव्यामात्मप्रतिबिम्बदर्शनेनान्यगजभ्रमवतां गजानां युक्तमेव प्रहारकरणमिति
भावः ॥ “नान्यस्य गन्धमपि मानभूतः सहन्ते” इति गन्धम्यापि दुःसहत्वात् ।
किं पुनः साक्षादर्शनस्य । तद्दर्शने तद्वति तत्प्रकारकमतद्वतितत्प्रकारके वा । तत्र तेषां
नातीव निग्रहः । मानान्धतायाः प्राधान्यात् ॥

सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः कलं चलद्भिः मुरसैन्यसिन्धुरैः ।

शुद्धासु चामीकरशैलभूमिषु नादृश्यत स्वं प्रतिबिम्बमग्रतः ॥ २४

सुजातेति ॥ सुजातः शोभनो यः सिन्दूरस्य परागो रजस्नेन पिञ्जरैः पीतः ।
तथा कलं मन्त्रं यथा तथा चर्त्ता द्रगेच्छा द्रः मुराणां देवानां सैन्यस्य सिन्धुरैर्मुरैः ॥
कर्तृभिः ॥ शुद्धासु निर्मलास्वाप चामीकरशैलस्य सुमेरुपर्वतस्य भूमिष्वग्रतः पति-
मपि स्वं प्रतिबिम्बं नादृश्यत नालोक्त ॥ कर्मणि लङ् ॥ आधाराशेषयोरैकवर्ण-
तया पृथगभाममानत्तादिति भावः ॥ “सिन्दूरस्तनुभेदे स्यात्सिन्दूरे रक्तचूर्णेकं”
इति मेदिनी ॥

इति क्रमेणामरराजवाहिनी महाहवोम्भोधिविलासलालसा ।

अवातरत्काञ्चनशैलतो द्रुतं कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरा ॥ २५ ॥

इतीति ॥ महानाहवः सङ्ग्रामः स एवाम्भोधिः समुद्रस्तत्र यो विलासो ली-
ला । लीडिति यावत् ॥ “विलासां हावभेदे स्याल्लीलायामपि पुंस्यम्” इति मेदि-
नी ॥ तत्र लालसोत्सुक्यं यस्याः । तथा कोलाहलेन कलकलेन ॥ “कोलाहलः
कलकलः” इत्यमरः ॥ आचान्ता व्याप्ता अन एव विधुताः कम्पिताः कन्दरा
महारा यया ॥ “कन्दरस्त्वङ्गुणे पुंसि गुहायां न नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ एवं-
भूतामरराजवाहिनीन्द्रमेना ॥ “वाहिनी श्यालर्गङ्गण्यां सेनार्मन्धमभेदयोः” इ-
ति मेदिनी ॥ इति क्रमेण पूर्वोक्तक्रमेण काञ्चनशैलतः सुमेरोः भकाशाद्गुर्न ली-
लावातरत् ॥ उत्तरैरेतयः ॥

१ अदृश्यत. २ भारभ. ३ कोलाहलावृत्तिविधूतकन्दरा; कोलाहलकृतविधूतकन्दरा; काञ्च-
नशैलविधूतकन्दराः.

महाचमस्यन्दनचण्डचीत्तुतैर्विलोलघण्टेभयतेष्व बृंहितैः ।

सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः सिंहा महत्स्वप्रसुखं न तत्पुङ्खुः ॥ २६

महेति ॥ सुरेन्द्रस्वेन्द्रस्य शैलेन्द्रे भेरी या महागुहा महागहराणि तामु शेरने स्व-
पत्ति । गुहासु निद्रां कुर्वन्त इत्यर्थः । तथाभूताः सिंहा सुरेन्द्रा महाचमेषु महतीषु
सेनासु ये स्यन्दना रथास्तेषां चण्डैः प्रचण्डैः । तीव्रैरिति यावत् ॥ “चण्डो घन-
हरी शङ्खपुष्पास्त्रिपुनिकापने । तीव्रेऽपि चृडावहर्भा शिखायां बहूभूषणे” इति
मेदिनी ॥ चीत्तुतैः शब्दविशेषः । इयं च शब्दानुकुनिः । तथा विलोलघण्टोऽति-
चपलघण्टो य इमपतिर्गजराजस्तस्य ॥ जानावेकवचनम् ॥ बृंहितैर्गोर्जितैः ॥ “बृ-
हितं कार्गजितम्” इत्यमरः ॥ महतीर्य स्वप्ने निद्रायां यन्मुखम् ॥ “मुखं शर्मणि
ना नाकं” इति मेदिनी ॥ “स्वपो नन्” इति नःप्रत्ययः ॥ न तत्पुङ्खुः जहः ॥ अत्र
निद्राप्रतिषन्धाश्रयीभूतबहुविधकोलाहलरूपे गन्त्यापि निदाने निद्राभङ्गरूपकार्योत्प-
त्त्यभावाद्देशेर्पोक्तरलंकारः । “कार्यार्जनाविशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे” इति
लक्षणात् ॥ “शययामर्शामप्यकालात्” इति सूत्रं हलदन्ताद्देशात् निषमाद्गुहाशय
इत्यत्र तदभावाच्चाहुक ॥

गम्भीरभेरीध्वनितैर्भयंकरैर्महागुहान्तप्रतिनादमेदुरैः ।

महारथानां गुरुनेमिनःस्वनैरनाकुलैस्तेर्मृगराजतांजनि ॥ २७ ॥

गम्भीरैरिति ॥ महान्तः पांशाहिना ये गुहान्ता गहरमध्यानि तेषु यः प्रति-
नादः प्रतिध्वनिस्तेन मेदुरैः पुष्टैः । अत एव भयंकरैर्विभीषकैः ॥ “मेघातिभयेषु कृ-
जः” इति खड्ग ॥ गम्भीराणि मन्द्राणि गानि भेरीध्वनितानि दुन्दुभिशब्दाः ॥
“भेरी स्त्री दुन्दुभः पुमान्” इत्यमरः ॥ तैः । तथा महारथानां महतां स्यन्दनानां
संबन्धिन्यां या गुरुनेमयो महत्पथकधाराः ॥ “चक्रधारा प्रधिर्नेमिः” इत्यमरः ॥
तासां निःस्वनः शब्दश्चापि ॥ निमित्तभूतिरित्यर्थः । अनाकुलैराकुलत्वाभाववाद्भस्तीः
सिंहैर्निर्मलैर्मृगराजता मृगाधिपत्यम् । अन्वर्थेति शेषः । मार्यार्जान जाता ॥ रा-
ज्ञामयमं च परमो धर्मः प्रतिकर्तुमशक्तरापि यदरिभ्यो न भेतव्यमिति । तदेभिर्मु-
गरादस्वधारिभिः कथांचिदपि न भीतम् । अतो युक्तमेवं खलु मृगराज इत्यभिधान-
मित्यभिप्रायः ॥ अत्रापि विशेषोक्तिरलंकारः ॥

समुत्थितेन त्रिदिवौकसां महाचमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।

प्रपेदिरे केसरिणोऽधिकं मयं स्ववीर्यलक्ष्मीमृगराजतावंशात् २८

१ महाचमूनां कारिकाण्ड. २ घण्टाणां गोपवृंहितैः. ३ महास्वप्न. ४ मुहुर्गुहान्तः. ५ गुरुनाद
विःस्वनैः. ६ आपि हिम्. ७ समुच्चित्तम्. ८ चमरवेण वेन. ९ स्ववीर्यलक्ष्मी.

समुत्थितेवेति ॥ समुत्थितेन समुत्थितेनात एवाद्देः सुमेरोस्तद्वान्नानां मृगमृगा-
नाम् ॥ “तदं नर्जुसकं क्षेत्रे प्रतीरे तु तदी त्रिषु” इति मेदिनी । “प्रपातस्त्वतदो
मृगः” इत्यमरः ॥ दारिणा विदारकेण । अतिघोषेण महान्तः पर्वतभूमयोर्जप
विदीर्णां मृगवृत्तिर्यः ॥ अत्र शब्दकर्तृकपर्वततटाविदारणस्यायोगेऽपि तद्योगक-
ल्पनास्संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः ॥ त्रिदिवीकसां देवानां सर्वान्धन्यो वा महाच-
म्बो महत्याः सेनाः ॥ “चमूः सेनाविशेषेऽपि सेनामात्रे च योर्धातुः” इति मेदिनी ॥
तासां रवेण ध्वनिना निर्मितेन केमारिणः सिंहाः ॥ कर्तारः ॥ स्वस्य वीर्यं
पराक्रम एव लक्ष्मीः शोभा यस्याः । आत्मपराक्रमशालिनीत्यर्थः ॥ तथाभूता । या
मृगराजता हरिणाधिपता तस्या वशादायत्तत्वात् ॥ “वशो जनस्पृहा विद्यायत्त-
त्वप्रश्रुत्ययोः” इति मेदिनी ॥ अधिकं बहु मयं गर्व प्रपदिरे ॥ कर्तार इति ॥ म-
यानकोऽपि चमूरवः । प्रत्युत सिंहानामधिकमदकारक एव जात इति भावः ॥

भिया सुरानीकविमर्दजन्मना विदुद्रुदूरतरं द्रुतं मृगाः ।

गुहागृहान्ताद्वहिरेत्य हेलंथा तस्युर्विशङ्कं नितरां मृगाधिपाः २९

भियेति ॥ मृगा हरिणाः ॥ “मृगः पर्जा कर्भे च” इति मेदिनी ॥ सुराणां
देवानामनीकस्य सैन्यस्य ॥ “अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये” इति मेदिनी ॥ यो विम-
र्दः प्राणापहारि मर्दनं तज्जन्मना । ततो जनितयेत्यर्थः । भिया भयेन निर्मितेन
द्रुतं सतरं दूरतरं विदुद्रुः । पलायार्चक्रि इत्यर्थः । भयशीलत्वादिति भावः ।
अथ च मृगाधिपतः सिंहा देव्या क्रीडया । महर्षेत्यर्थः । गुहागृहस्य गहरूपस्य
ममनोऽन्तान्मध्याद्वाहिरेत्य ॥ “अपपरिर्वाहः” इति समासविधानाज्ज्ञापकात्पञ्च-
मी ॥ नितरां विशङ्कं निर्भयं यथा तथा तस्युः ॥

विलोकिताः कौतुकिनामरावतीजनेन जुष्टप्रमदेन दूरतः ।

सुराचलप्रान्तभुवः प्रपदिरे सुविस्तृतायाः प्रसरं सुसैनिकाः ॥ ३० ॥

विलोकिता इति ॥ कौतुकिना । सैनिकदर्शने कौतुकाविष्टमस्येत्यर्थः । जु-
ष्टममदेन सेवितकलत्रेण । कलत्रमर्पितं वर्तमानमेति फलितोऽर्थः । अमरावतीज-
नेन सुमेन्द्रनगरीलोकेन दूरतो दूरात् ॥ “दूरान्तकार्थेभ्यो द्वितीया च” इति
पञ्चमी ॥ “पञ्चम्याः—” इति तसिद्ध ॥ विलोकिता दृष्टाः सुसैनिकाः शौभनाः
सेनास्थलोकाः ॥ कर्तारः ॥ सुतरां विस्तृतायाः सुराचलस्य सुमेरोर्या प्रान्तभूस्त-
स्याः प्रसरं प्रदेशं प्रपदिरे प्रापुः ॥ सुमेरोरवकाशः प्रापुर्इति भावः ॥

१ अभिसृत्य. २ लीलया. ३ विनि. मद्रुतराः. ४ विलोकिता. ५ जातप्रमदेन; द्रुतं प्रमदेन.
६ भूमि. ७ सुविस्तृतायाम्. ८ न सैनिकाः.

पीतासितारक्तितैः सुराचलप्रान्तस्थितैर्धातुरजोभिरम्बरम् ।

अयस्नगन्धर्वपुरोदयभ्रमं बभार भूम्नोत्पतितैरितस्ततः ॥ ३१ ॥

पीतासितेति ॥ अम्बरं नभः ॥ कर्तुं ॥ इतस्ततः । सर्वत्रैतर्थाः । भूम्ना बाहु-
ल्येनोत्पतितैरुत्पतितैरत एव सुराचलस्य सुमनोः प्रान्तेषु स्थितैः । प्रान्तं तं बर्धेदे-
शिकप्रवगन्तव्यम् । तथा पीतानि चामितानि चारक्तानि च मितानि च तैर्धातुर-
जोभिर्गौरकादिधुलीभिर्निमित्तैः । अयमेव यवाभावेन । अनायामेनेति यावत् ।
यो गन्धर्वपुरस्य देवगायननगरस्योदय उत्पतितस्तस्य भ्रमं बभार धृतवत् ॥ अन्त-
र्भाषिण्यर्थः ॥ गन्धर्वपुरस्य ह्यनेकवर्षपरिमाण्डितस्वरूपमामान्यधर्मैः नभसो यो-
पमा तन्मूर्च्छिका भ्रान्तिः । अत उपमोन्धापितोऽयं भ्रान्तिमानलंकारः । तेनोभ-
योरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

महास्वनः सैन्यविमर्दसंभवः कर्णान्तकूलकयतामुपेयिवान् ।

पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य वर्द्धनो बभूव भूम्ना भुवनोदरंभरिः ॥ ३२ ॥

महास्वन इति ॥ कर्णान्तः श्रवणमध्यं स एव कूलं तदम् ॥ “अथ कूलं
तदे मूर्धे सैन्यपृष्ठतडागयोः” इति मेदिनी ॥ तत्कपत्सुमाहिं तस्य भावस्तप्ता
ताम् ॥ “सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कयः” इति खण्ड । “अर्द्धिपत्-” इति मुय ॥ उ-
पेयिवान्मासवान् । कर्णान्तं स्फोटयामिष्यर्थः । क्षुब्धतरस्यात्यन्तसंचलितस्य । वे-
लापतिक्रान्तस्येत्यर्थः । पयोनिधेः समुद्रस्य वर्द्धनः ॥ कर्तारि ल्युट् ॥ तथा भुवमैः
कूलोदरं भरतीति तयोक्तः । आवृतमकलब्रह्माण्डताडुवनानां मध्यपातो युक्त
इति भावः । एवंभूतः सैन्यविमर्दसंभवः मेनासंगृह्णोन्पञ्चो महास्वनो भूम्ना बाहु-
ल्येन युक्तो बभूव । अतिमहत्त्वाविशिष्टो ज्ञात इत्यर्थः ॥

महागजानां गुरुवृंहितैस्तैः सुहेपितैर्धोरतरैश्च वाजिनाम् ।

घनै रथानां गुरुचण्डचीत्कृतैस्तिरोहितोऽभूत्पटहस्य निःस्वनः ३३

महागजानामिति ॥ महागजानां महतां दन्तिनां संबन्धिभिर्गुरुवृंहितैर्धु-
क्लि सम्भीराणि यानि वृंहितानि ध्वनितानि तैः । तथा तर्तविस्तृतैः । तथा
घोरतरैरसन्तमथंकरैर्वाजिनां सुहेपितैः शोभनहेपणैः । तथा घनैर्गम्भीरै रथानां
संबन्धिभिर्गुरुण महान्ति चण्डानि भयानकानि च यानि चीत्कृतानि तैश्च पट-
हस्य निःस्वनो स्वनस्तिरोहितोऽन्तर्हितः । अप्रकाशित इति यावत् । अभूत् ॥

१ पीतासितं रक्तमित्यर्थः, २ प्रान्तोत्पतितैः, ३ अयमेव, ४ सुराचलम्, निवारा, ५ रवःप्रवत्या-
हवभेरिसंभवः, ६ मूर्च्छकयताम्, ७ मन्वनः, ८ कृतैः, ९ तैः, १० स्वयैः.

महासुराणामवरोधयोषिता कचाक्षिपक्ष्मस्तनमण्डलेषु च ।

ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु क्षणेन तस्यौ सुरसैन्यजं रजः॥३१॥

महासुराणामिति ॥ महासुराणां तारकादीनां संबन्धिनीनामवरोधयोषिता-
यन्तःपुरस्त्रीणाम् ॥ “शुद्धान्तश्चावरोधश्च” इत्यमरः ॥ संबन्धीनि कचाश्च, अक्षि-
पक्ष्माणि च, स्तनमण्डलानि च, तस्मिन् ॥ “इन्द्रश्च प्राणिनूर्यसेनाज्ञानाम्” इति
प्राण्यज्ञादेकवद्भावः ॥ तथा ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु च घनं साम्रं
सुरसैन्यजं रजो धूलिः क्षणेन तस्यौ । अनेन तेषां शत्रूणामशुभश्रुत्तामिति ध्वनिः ॥

घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्चमूरजोभिर्निचितं नैभःस्थलम् ।

अयायि हंसैरभि मानसं घनभ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः॥३२॥

घनैरिति ॥ घनैः सान्द्रैरत एव स्थगितार्कमण्डलैराच्छादितसूर्यावम्बैश्चमूर-
जोभिः सेनोर्ध्वार्कभिर्निचितं व्याप्तं नभःस्थलं व्योमदेशं विलोक्य घनभ्रमेण मेघ-
भ्रान्त्या हंसैर्मरालैर्मनसं सरोजभिः संगुणमयाय गतम् ॥ भावे लुब्धः ॥ तेषां
वर्षास्त्रमगलभतादिति भावः । अथ च कर्काभर्मयूरैः मानन्दं सहर्षमनर्ति नृत्पय-
कारि ॥ अत्रापि भावे लुब्धः ॥

सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे नवाम्बुदानीकनिभैरभिभ्रते ।

चकासिरे स्वर्यमया महाध्वजाः परिस्फुरन्तस्तडिता गणा इव ३६

सान्द्रैरिति ॥ अम्बरं नभसि ॥ “अम्बरं वार्याम व्योम्नि कार्यासे च सुग-
न्धके” इति मेदिनी ॥ नवो नूतनः । वार्यक इति यावत् । यांऽम्बुदो मेघस्तस्या-
नीकं समूहस्तर्कभिस्तत्प्रदर्शः ॥ “निभस्तु कथितो व्याजे धूलिद्रुः सरशे त्रिषु”
इति मेदिनी ॥ तथा सान्द्रैः सघनैः ॥ “सान्द्रं वले वार्य घने मृदौ च” इति मे-
दिनी ॥ सुराणामनीकस्य सैन्यस्य रजोभी रेणुभिः ॥ “रजो रेणौ परागे स्या-
दार्तवे च गुणान्तरे” इति मेदिनी ॥ आर्भाश्रत आहते सति स्वर्यमया हेममया
महाध्वजा महान्तो ध्वजाः ॥ “ध्वजः स्याच्छाण्डिके पुमान् । न स्त्रियां तु पताका-
यां खट्वाङ्गे मेद्विचिह्नयोः” इति मेदिनी ॥ परिस्फुरन्तः परितः स्फुरन्तः प्रकाशमा-
नास्तडिता विवृताम् ॥ “तडित्स्त्रिदामनी विवृत्” इत्यमरः ॥ गणाः समूहा इव
चकासिरे शुशुभिरे ॥

१ अकम्, २ चले, ३ नभस्तलम्, ४ अयायि, अवायि, ५ सान्द्रैः, ६ विलोकाभिः भिजे;
निभैरभिभ्रते, ७ स्वर्यमयध्वजवक्त्राः, स्वर्यमया ध्वजवक्त्राः.

विलोक्य धूलीपटलेर्भूमी भूतं द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।

किमूर्ध्वतोऽधः किमधस्त ऊर्ध्वतो रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ३७

विलोक्येति ॥ जनैर्लोकैर्द्यावापृथिव्योर्यौध पूर्णवी च तयोः ॥ “दिवस-
श्च पृथिव्याम्” इत्यत्र चकाराख्यादादेशः ॥ महाद्विसालमन्तरमवकाशो धूलीपटलं
रजोनिचर्यमृशं बहु यथा तथा भूतं पूर्णं विलोक्य रज ऊर्ध्वतः सकाशादध उषेति ।
किंवाधस्तः सकाशादूर्ध्वत ऊर्ध्वभागं ॥ सार्वैविभक्तिकम्पनिः ॥ अभ्युपैति कि-
मितलं पर्याप्तमतकर्मन तर्कितम् ॥ भावं लब्ध् ॥ सर्वतो रजोऽभ्युपैतीति
निश्चयाभावादिति भावः ॥

नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो न पार्श्वतोऽभ्युत्पलु चक्षुषोर्गतिः ।

सूच्यग्रभेदैः पृतनारजश्चयैराच्छादिता प्राणिगणस्य सर्वतः ॥ ३८ ॥

नोर्ध्वमिति ॥ सूच्यग्रं सीवनद्रव्यपुरोभागेन ॥ “सूची तु सीवनद्रव्ये-
ऽप्याङ्गिकाभिनयान्तरे” इति मेदिनी ॥ भेद्यैर्भेद्युं योग्यैः ॥ “ऋहलोः—” इति
ण्यत् ॥ अनेनानिमग्नस्ता द्योतिता । तथाभूतैः पृतनायाः सेनायाः ॥ “पृतना तु
स्त्रियां सेनापात्रसेनाविशेषयोः” इति मेदिनी ॥ रजसां चयैः समूहैः ॥ “चयः
समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहतौ” इति मेदिनी ॥ सर्वत आच्छादिताकृता प्राणिग-
णस्य जन्तुसमूहस्य चक्षुषोर्भेद्योः ॥ “लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी”
इत्यमरः ॥ गतिः प्रसरणमूर्ध्वं नाभूत्, अधश्च नाभूत्, पुरो नाभूत्, पृष्ठतो नाभू-
त्, पार्श्वतोऽप्युभयनां नाभूत् । खलु निश्चयेन ॥

दिगन्तर्दन्त्यावलिदानहारिभिर्विमानरन्ध्रप्रतिनादभेदुरैः ।

अनेकवाद्यध्वनितैरनारनैर्जगर्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ॥ ३९ ॥

दिगन्तेति ॥ दिगन्तेषु या दन्त्यार्वालिर्गजपङ्क्तिस्तस्या दानं मदजलं तस्य
हारिभिः शोषकैः । घोरध्वनितश्रवणजनितभयवशादिगन्तदन्तिनोऽपि शुष्कमदज-
ला जाता इति भावः । तथा विमानानां देवस्यन्दनानां रन्ध्रेषु जालेषु यः प्रतिना-
दः प्रतिध्वनिस्तेन भेदुरैः पुष्टैर्गुरुभिर्दीर्घैरनारतैरविद्यमानक्षणिकविरामैरेकवाद्या-
नां मुदहादीनां ध्वनितैर्घोषैः कृत्वा नभस्तलम् ॥ कर्तुं ॥ गाढं दृढं जगर्ज । प्रति-
ननादेत्यर्थः । अन्योऽपि कस्मिंश्चित्कर्णकटुरवकारिणि सति तदस्योऽपि प्रतिन-

१ अघसनत्. २ चक्षुषः. ३ सूच्यग्रभेदैः. ४ रजोभैः; रजोभिः. ५ सुनिर्मरयः सुनिर्मरैः.
६ दन्तावक. ७ नाह. ८ गुरुमत्सरादिषु.

इति तस्य ॥ समासोक्तिरसंकार— “ समासोक्तिः परिलङ्घिः हस्तुतेऽभ्यस्तुत्य
वत् ” इति लक्षणम् ॥

भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः केचिन्न मान्ती महतीं दिवं खलु ।

सुतंकुलायामपि तत्र निर्भरात्किं कांदिशीकत्वमवाप नाकुला ४०

मुहमिति ॥ महाचमूर्महती सेना भुवं विगाह्य व्याप्य कचिदपि भूमिस्थमे
न मान्त्समाविशन्ती सती महतीं विशालां दिवं स्वर्गं प्रययौ प्राप ॥ खलु नि-
क्षयेन ॥ अथ च निर्भरादधिकात्मभारादेनोन्मत्तापि दिव्यापि सुतङ्गं संकुलायां
व्याप्तायां मत्स्यामाकुला व्याकुला सती कांदिशीकत्वं भयवृत्तत्वं ॥ “ कां-
दिशीको भयवृत्तः ” इत्यमरः ॥ किं नावाप । आप त्वर्वापेवेत्यर्थः । परस्परपे-
णभिया व्याकुलत्वादुद्वृत्त्यर्थः । अत्र द्रवणं द्रवणेच्छामाप्रपरं द्रवणं कर्तु-
मैच्छदिति तात्पर्यार्थः । अन्यथा व्याप्तेः प्रतिबन्धकत्वेन द्रवणासंभवाद्वचनो-
क्तेरफलत्वापत्तिः ॥

उदामदानदिपेवृन्दवृंहितैर्नितान्तमुत्तुङ्गतुङ्गहेपितैः ।

चलद्धनस्यन्दननेमिनिस्वनैरभून्निरुद्धासमिवाकुलं जंगत् ॥ ४१

उदामेति ॥ उदामदाना उत्कटयुता ये द्विपा गत्रास्तेषां वृन्दस्य समूहस्य
वृंहितैः शब्दैः । तथोत्तुङ्गा उन्नता ये तुरंगा अश्वास्तेषां हर्षवर्तेष्टपाभिः । तथा
नितान्तमत्यन्तं चलन्तो घना इव स्यन्दना रथास्तेषां या नेमयश्चक्रभारास्मान्
निस्वनैश्च नितरामाकुलं व्याकुलं जगाधिरुद्धामामिव निरुद्धभामामिवाभूत् ॥ आ-
कुलत्वमाधारणधर्मेण निरुद्धभामत्वमुत्प्रेक्ष्य इत्युपलक्षणकारः ॥

महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितैर्विलोलघण्टारणितै रणोत्थणैः ।

वीरेप्रणादैः प्रमदप्रमेदुरैर्वाचालतामादधिरेतरां दिशः ॥ ४२ ॥

महागजानामिति ॥ महागजानां संघान्वाभिर्गुर्गभिर्दीर्घगर्जितै रणोत्थणै-
र्विलोका या घण्टास्तामां रणितैश्च प्रमदेनोन्मादेन निर्ममनेन प्रमेदुरैः प्रकर्षेण पु-
ष्टैर्वीरमणादैर्वीराणां शब्दैश्च दिशः काष्ठाः ॥ कर्ष्यः ॥ वाचालतां सुस्वरतामाद-
धिरेतरातिशयेन धृतवत्यः ॥ तस्य “ कियेतिह—” इत्याह ॥

१ कणः. २ दिव्यमभ्यस्तुत्यः. ३ निर्भरा विदादिशीकत्वम्. ४ दिव्यवृंहितैः घण्टैः. ५ चलद्धनः
६ चक्र. ७ नेमः; तत्. ८ रणोत्थणैः. ९ वीरममेदुः.

दन्तीन्द्राणाम् दानववारिवीचिभिः सद्योऽपि नद्यो बहुधा पुपूरिरे ।

धारा रजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भृता याः पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृताः॥४३

दन्तीन्द्रेति ॥ दन्तीन्द्राणां गजेन्द्राणां च दानवता मदक्षुतयस्तेषां वारीणि
जलानि तेषां वीचिभिस्तुरगैः ॥ कर्तुभिः ॥ नद्यो वाहिन्योऽपि सद्यो बहुधा पुपूरिरे
पूरिताः ॥ कर्मणि लिट् ॥ ग्रीष्मर्मतापेन शृङ्का अपि नद्यो जलपूर्णा आसन्नित्व-
र्थः । अथ या नद्यस्तुरगैः क्षतैः शृणुणै रजोभिर्भृताः पूर्णा अतएव पङ्कतां कर्दम-
तामेत्य श्रिताः । ता रथैः ॥ कर्तुभिः ॥ धाराश्चक्रधारा भ्रामायता स्थलीकृताः ॥

निष्ठाः प्रदेशाः स्थलतामुपागमन्निघ्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च ते ।

तुरंगमाणां व्रजतां सुरैः क्षता रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृताः॥४४

निष्ठा इति ॥ निष्ठा नीचाः प्रदेशा भूमयः स्थलतां समानभूमितमुपागम-
न्याहुः । सर्वत उच्चैरप्युन्नता अपि ते प्रदेशा निघ्नत्वमुपागमन् । निघ्नमुच्चैरभवत्,
अन्यप्रदेशोन्थापितधूलिपूर्वस्त्वान् । उच्चैर्निघ्नमभवत्, आत्मधूलीनामन्यत्र पति-
तत्वादिति भावः । अथ च ते प्रदेशा व्रजतां गच्छतां तुरंगमाणां सुरैः क्षताश्च-
क्षुदिरे । अत एव रथैर्गजेन्द्रैश्च परितो निघ्नोन्नतेषु समीकृताः । समार्थाकर इत्यर्थः ॥

नभोदिगन्तप्रतिधोपभीषणैर्महामहीभृसटदारणोल्बणैः ।

पयोधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्भूव भेरीध्वनितैः समाकुलम्॥४५॥

नभ इति ॥ नभस व्योम्नि दिगन्तेषु च यः प्रतिधोपः प्रतिध्वनिस्तेन भी-
षणैर्मयानकैः । महान्न यानि महीभृतां पर्वतानां तटानि भृगवस्तपां दारणे भेदन
उल्बणैरुद्धटैः । मयर्धिरिति यावत् । तथा पयोधेः समुद्रस्य निर्धूनने कम्पने केलिः
झीडा येनाम् । पयोधमपि कम्पयति इत्यर्थः । भेरीध्वनितैर्वदनैकवाद्यमानवाद्य-
विशेषरवैर्निमित्तजगत्समाकुलं व्याकुलं बभूव ॥

इतस्ततो वातविधूतचञ्चलेर्निरिन्धिताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।

लंक्षैः कणस्काञ्चनकिङ्किणिकुलैरमज्जि धूलीजलधौ नभोगते॥४६

इत इति ॥ इतस्ततो वातविधूतानि पवनकम्पितान्यत एव चञ्चलानि च तैः ।
तथा नीरन्ध्रितं निरवकाशीकृतपाशासु दिष्टु गमनं यैः । आत्मव्याप्त्या रुद्धपथि-

१ दानाभुधिः दानद्वय २ बहु ताः ३ धारा रजोभिस्तुरगक्षतैर्भृता याः पङ्कतामेत्य रजस्वलीकृतम्,
धारा रजोभिस्तुरगैः क्षितिर्भृता या पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृताः ४ निघ्नप्रदेशाः ५ सर्वतः स्थलम्
सर्वतरङ्गताः ६ क्षिती ७ समीकृता ८ पयोधिनिर्धूननकेलिभिः ; पयोधिनिर्धूतककेलिभिः ९ स्व-
नितैः १० विधूति ११ आलोचिताशा १२ लघुकणतः चलकणतः १३ नभोगतैः

कपयैरित्यर्थः । कषाग्रस्तकायनकिङ्किणीनां सौवर्णयूपुराणां कुलं जातं वेष्टां वा-
न्यभानेषु । सोभार्थं यतिबद्धनूपुरजालैरित्यर्थः । ससैर्लससंख्यैः ॥ “ लसं प्रारब्धे
संख्यायाम् ” इति मेदिनी ॥ ध्वजांशुकैर्ध्वजपटैः ॥ “ अंशुकं शुक्लवस्त्रे स्वाहस्त-
मात्रोत्तरीययोः ” इति मेदिनी ॥ नभसि गते प्रसृते धूलीजलधी रजोऽम्बुधावम-
जिन यज्जितम् ॥ भावे लुब्धः ॥ सर्वाणि ध्वजांशुकानि धूलीधिरलक्षितानि वधूषु-
रित्यर्थः ॥

घण्टारवै रौद्रतरैर्निरेन्तरं विसृत्वैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।

मैत्तद्विपानां प्रथयावभूविरे न वाहिनीनां पटहस्य निःस्वनाः ॥४७॥

घण्टारवैरिति ॥ मैत्तद्विपानां संबन्धिभिर्निरेन्तरं विसृत्वैः प्रसृतैः सुतरां
धैरवैर्भोषणैः ॥ “ धैरवः पुंसि शम्भवे । भीषणेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ गर्जरवै-
र्गर्जनारूपगोपैः । रौद्रतरैरत्युग्रैः ॥ “ रौद्रं तूग्रमभी त्रिषु ” इत्यमरः ॥ घण्टारवैश्च ।
वाहिनीनां मेनानां संबन्धिनः पटहस्यानकाख्यवाद्याविशेषस्य निःस्वना शब्दा न
प्रथयावभूविरे न प्रकटीचक्रैः ॥

करालवाचालमुखाश्चमूर्खनैर्ध्वस्ताम्बरा वीक्ष्य दिशो रजस्वलाः ।

तिरोबभूवे गहनैर्दिनेश्वरो रजोन्धकारैः परितः कुतोऽप्यसौ ॥४८॥

करालेति ॥ चमूर्खनैः मेनाद्योपैः करालानि वाचालानि च मुखानि शरम्भाः ॥
“ मुखं निःसरणे वक्त्रे शरम्भोपाययोरपि ” इति मेदिनी ॥ तथा ध्वस्तं रजोव्याप्तमम्बरं
याताम् । तथा रजस्वला रजोयुक्ता दिशो वीक्ष्य परितो गहनैः सयनै रजोन्धका-
रैः ॥ कर्तृभिः ॥ अमौ दिनेश्वरः सूर्यः कुतोऽपि कुत्रापि तिरोबभूवे तिरोर्गमितः ।
अन्तर्हित इत्यर्थः ॥ “ भृष्टं गर्तो ” इत्यतो लिट् । “ भूमासी ” इत्यतो वा ॥ वी-
क्ष्येवेति गम्योन्मेषा ॥ अथ द्वितीयपक्षे — रजम्बला आनववतीः । अतएव कराला
भीषणा वाचा वाणीमलान्पट्टान्ति मुखानि याताम् ॥ ततो विशेषणमयमासः ॥
मौनव्रतधारिणीरित्यर्थः । तथा ध्वस्ताम्बराः त्वस्तशायिकाः । नप्ता इत्यर्थः । एवंभूता
चमूर्खोपिताः ॥ “ चमूः मेनाविशेषे च मेनामात्रे च योषति ” इति मेदिनी ॥ वीक्ष्य
रजस्यार्तवविषयेऽन्धकारोऽन्धवत्कारः कुतिः । क्रिया इति यावत् ॥ भावे घञ् ॥
आर्तव्यपपक्षद्वारित्यर्थः । रजस्वलादर्शनानपेधात् । गहनैर्गहनमनोभिः । सज्जिरि-
त्यर्थः । दिनेश्वरः कश्चित्पुरुषः कुतोऽपि कुत्रापि तिरोभूयते । कश्चिदसत्पुरुषो र-
जस्वलां पश्यन्नापि सद्भिः करुणाया पटादिभिस्तिरोधीयते तद्वदित्यर्थः ॥

१ निःस्वरीः । २ मद्विषावायः । ३ मुखैः । रवैः । ४ चमूर्खैः । ५ त्वस्ताम्बराः । नास्तां शरार्थः ।
६ सयने; गहने.

आक्रान्तपूर्वा रमतेन सैनिकैर्विभङ्गना व्योम रजोभिदूषिता ।

भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्धनैर्जगर्ज गाढं धनमत्सरादिव ॥ ४९ ॥

आक्रान्तपूर्वति ॥ सैनिकः सेनाग्रं रथमेव वेगेनाक्रान्तपूर्वा पूर्ववाक्रान्ता दिगङ्गना दिघूपा नायिका रजसा धून्वया । आर्तवेन च ॥ “रजो रेणौ परागे स्वा-
दाते च गुणान्तरे” इति मेदिनी ॥ आभिदूषिता कृता । वीक्ष्येति शेषः । अतो
यनमत्सरादिव गाढद्वेषादिव व्योम ॥ कर्तुं ॥ भेरीरवाणां धनैः प्रतिशब्दितैः
कृता गाढं जगर्ज । अन्याऽप्यान्मपकीमन्यमंगमेन रजोगुक्तां वीक्ष्य गर्जति ॥

गुरुसमीरसमीरितभूधरा इव गजा गगनं विजगाहिरे ।

गुरुतरा इव वारिधरा रथा भुवमितीह विवर्त इवाभवत् ॥ ५० ॥

गुरुसमीरेति ॥ गुरुणा महता समीरेण वानेन समीरिता उपरि सिता भू-
धराः पर्वता इवेत्युत्प्रेक्षा । गजा गगनं विजगाहिरे । अवगाहितवन्त इत्यर्थः ।
गुरुतरा अपि महान्तो वारिधरा मेघा इवेत्युत्प्रेक्षा । रथा भुवं विजगाहिरे । इह
सङ्गर इत्येवं विवर्त इव ज्येष्ठय इवाभवत् । गगनपृथिव्यवगाहने स्पन्दननागयो-
र्भूधरसंभवान् । उत्प्रेक्षितं च तत्सादृश्यदर्शनात् ॥ दुर्ताबलान्मनं हृत्तम् ॥

बलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले

निरवधय इवाम्भोराज्ञयो घोरघोषाः ।

गुरुतरपरिमज्जद्भूतो देवसेना

वेदधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

बलवदिति ॥ गुरुतरा अनप्य परिमज्जन्तो भूभृता राजानः पर्वताश्च वासु-
धेषु च । व्योमभूम्योर्द्यावापृथिव्योरन्तराले मध्ये सुतरां पूर्णा अपि । इत्युभयत्रापि
समानम् । घोरघोषा भयानकरवा देवसेना बहधुः । तत्रोत्प्रेक्षते—बलवतामसुर-
लोकानामल्पो महान्यः कल्पान्तकालः प्रलयकालस्तत्र निरवधयोऽपारा अम्भो-
राज्ञाश्च इव समुद्रा इव । अत्रोपमैर्वास्त्विति चेत्, न । तत्राभिप्रायिह्युभयोरिति
नियमात् ॥ मालिनी छन्दः । लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारावकवि-

विरचितया संजीविनीसमारुहया व्याकथया समेतः श्रीकालिदासकृतौ

कुमारसंज्ञे महाकाव्ये देवसेनाप्रवाणं नाम चतुर्दशः सर्गः ।

१ गुरुमत्सरादिव. २ बहुवारिधरादृक्. ३ अतीव. ४ नमस्क. ५ अभयज. ६ वरतरसुर.
७ तदारकाले. ८ घोरघोराः. ९ बहधुः. १० सुपूर्णाव्योमभूम्यन्तरालः; समाना व्योमि कृम्यन्तराले.

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्धकद्विषो युधे पुरस्कृत्य बलस्य शाश्वतः ।

सैन्यैरुपैतीति सुरद्विषां पुरोऽभूत्किंवदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥१॥

सेनापतिमिति ॥ बलस्य बलनामकरासस्य शाश्वतः । शत्रुस्य शाश्वतः ॥
महादिक्तात्सार्येऽण ॥ इन्द्रः । सेनापतिं पृतनार्थम् । अन्धकद्विषो इरस्य नन्दनं
युधं कार्तिकेयं पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा सैन्यैः सह युधे युद्धाय । युद्धं कर्तुमिति पावतः ॥
“ क्रियार्थ- ” इत्यादिना चतुर्थी ॥ उपैत्यायाति । इत्येवभूता हृदयप्रकम्पिनी
हृदयं वेपयन्ती किंवदन्ती मनश्चुतिः ॥ “ किंवदन्ती जनश्चुतिः ” इत्यमरः ॥ सु-
रद्विषां दैत्यानां तारकनगरनिवासिनां पुरोऽग्रेऽभूत् ॥ सर्गेऽस्मिन्प्रवक्ष्यामि-
तीदृशे ॥

चमूप्रभुं मन्मथमर्दनात्मजं विजित्वरीभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।

भुत्वा सुराणां पृतनाभिरोगतं चित्ते चिरं चुक्षुभिरे महासुराः ॥२॥

चमूप्रभुमिति ॥ महासुरास्तारकनगरनिवासिनो दैत्या विजयश्रिया विजय-
लक्ष्म्या श्रितं मेघिनम् । एतेनास्य कादाचित्कोऽपि पराभवो न भवतीति ध्वनि-
तम् । अतएव चमूप्रभुं मेनाधिपं मन्मथमर्दनस्य शिवस्यात्मजम् ॥ अनेन मदीयः
पिता सकलशुक्लजन्तुर्मकरध्वजस्यापि शोषिता, अनोऽस्य किं वक्तव्यम् । “ कार्यं
निदानाद् गुणानधीने ”, “ प्रवर्तितो दीप इव मदीपात् ” इत्यादिन्यायेन ता-
रकेणाप्ययं दुर्जय इति ध्वनितम् ॥ तं कार्तिकेयं विजित्वरीभिर्जयशीलाभिः ।
जयतेः “ इष्यन्तर्जयसार्थः करण ” इति करण परे “ ह्रस्वस्य पिति ” इति
तुकि कृते “ टिडा- ” इत्यनेन ङीष् ॥ सुराणां देवानां पृतनार्थः सेनाभिः सहा-
यतायातं भुत्वा चिरं बहुकालपर्यन्तं चित्ते मर्ताम् चुक्षुभिरे संचेलुः । विभ्युरि-
त्यर्थः ॥ “ क्षुभ संचलने ” । कर्तरि लिट् ॥ अत्र नाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यार्थत्वाधिक-
चमत्कृतिजनकत्वाद्भिः ॥

समेत्य दैत्याधिपतेः पुरे स्थिताः किरीटबद्धाञ्जलयः प्रणम्य ते ।

न्यवेदयन्मन्मथार्जसूनुना युयुत्सुना जम्भजितं संहगतम् ॥३॥

समेत्येति ॥ दैत्याधिपतेस्तारकस्य पुरे नगरे स्थितास्ते महासुराः समेत्य

१ युधे. २ हृदयस्य प्रकम्पिनी. ३ चमूप्रभुः ४ विजित्वरीभिः. ५ आश्रयः भाग्यम्. ६ वि-
त्तिः. ७ पुरः. ८ दृन्तसूनुः, सन्तसूनुः, ९ जम्भजितः. १० सहायतम्.

सहसित्प । संवीभूवेति यावत् । तथा किरीटेषु वृद्धेषु बद्धोऽखलिर्वैस्तथा सन्धः
मनस्य युयुत्सुना योदुमिच्छुना मन्मथसंभोः शिवस्य सृष्टुर्ना पुत्रेण कुमारेण स-
हागतं अस्मांमनयिन्द्रं न्यवेदयन् । स शंभुपुत्रो महेन्द्र आगत इति निवेदितवन्त
इत्यर्थः ॥

दासीकृताशेषजगत्प्रयं न मां जिगाय बुद्धि कतिशः शचीपतिः ।

गिरीशपुत्रस्य बलेन सांप्रतं ध्रुवं विजेतेति स काकुतोऽहसत् ॥४॥

दासीकृतेति ॥ दासीकृतं मृत्युकृतम् ॥ “ दामो भृत्ये च शूद्रे च ” इति
शैविनी ॥ अशेषजगत्प्रयं समस्तलोकवित्तयं येन तथाभूतं मां शचीपतिरिन्द्रः कति-
शः कतिवारं युद्धे न जिगाय जयति स्म । अपि न्वनेकवारं जिगायेति काकुः ।
जयनिषेधस्य काकाश्रितत्वाज्जयनिषेध एव ध्वन्यते । सांप्रतं वर्तमानकाले गिरी-
शपुत्रस्य कुमारस्य बलेन वीर्येण । तदाश्रयेणेत्यर्थः । ध्रुवं निश्चयेन विजेता विजे-
ष्येन । इति स तारकः काकुतः काकाहसज्जहाम । कदाचिदपि न विजेष्यत इति
ध्वन्यते ॥

ततः कुधा विस्फुरितोऽधराधरः स तारको दर्पितदोर्बलोद्धतान् ।

युधे त्रिलोकीजयकेलिलालसः सेनापतीन्संनहनार्थमादिशत् ॥५॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं कुधा क्रोधेन निमित्तेन विस्फुरित उच्छ्वमितोऽध-
रोऽमूर्ध् आश्लो यस्य । मसिद्धं चैतद्यन्त्रांधवशादधराधरविस्फुरणम् । तथाधरो हीनः ।
नीच इति यावत् ॥ “ अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽमूर्ध् च वाच्यवत् ” इति मेदि-
नी ॥ विस्फुरिताधरश्चासावधरश्चेति विशेषणमयामः ॥ तथा त्रिलोक्या जय एव
केलिः क्रीडा तस्यां लालमेच्छा यस्य । अनायासेनैव त्रिलोकीं जेष्यामीत्यभिमान-
वानित्यर्थः । एवंभूतः स तारकोऽमुरो दर्पिताः संजातदर्पास्तथा दोर्बलेन युज्य-
लेनोद्धतान्प्रगल्भान्सेनापतीन्सेनाधिपान्युधे युद्धाय । युद्धं कर्तुमित्यर्थः । संनह-
नार्थं संनद्धीभवन्नार्थं आदिशदाज्ञे ॥ “ युद्धे ” इति पाठे युद्धे विषये त्रिलोकी-
जयके विलाम इत्यन्वयितव्यम् ॥

महाचमूनामधिपाः समन्ततः संनह्य सद्यः सुतरामुद्ययुधाः ।

तस्थुर्विनम्रश्रितिपालसंकुले तदङ्गनद्वारवरप्रकोष्ठके ॥ ६ ॥

महेति ॥ उदायुधा उद्धतान्यायुधानि शस्त्राणि धैरेवंभूता महाचमूनां महीनां

१ कुः पु. २ हकः ऐव. ३ तकाकु सोऽहसत्. ४ अधरच्छदः. ५ बलात् विमानः. ६ युद्धे.
७ तदङ्गनद्वारि बहिःप्रकोष्ठके; तदङ्गनद्वारविःप्रकोष्ठके.

सेवानात्मविधाः स्वामिनः सखस्वरितं सुतरां संनम संनद्धा मृत्वा विनम्रा ये हि-
विषाखा राजानस्यैः संकुले व्याप्ते तस्य तारकस्य यदङ्गनद्वारं चत्वरजोतद्वारं चत्वर-
वरः श्रेष्ठो यः प्रकोष्ठकोऽन्तरम् । मध्यमिति यावत् ॥ “ प्रकोष्ठो मणिवन्द्ये स्वा-
त्कूर्परस्वान्तरेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात् ” इति मेदिनी ॥ तत्र समन्ततः
सर्वतस्तस्थुः । तृषं प्रतीक्षमाणा इति शेषः ॥ “ समन्ततस्तु परितः सर्वतो विश्व-
मित्वपि ” इत्यमरः ॥

स द्वारपालेन पुरः प्रदर्शितान्कृतानतीन्बाहुवरानधिष्ठितान् ।

महाहवाम्भोधिविधूननोद्धतान्ददर्श राजा घृतनाधिपान्बहुन् ॥७॥

स इति ॥ स राजा तारकः पुरोऽग्रे द्वारपालेन प्रदर्शितान्कृतानतीन्बाहुव-
रान्बाहवो वराः श्रेष्ठा येषां तयोक्तानधिष्ठितान् । द्वार इति शेषः । महाहवक-
पिण्डोऽम्भोधेः समुद्रस्य विधूनने कम्पन उद्धतान्मगलभान् । महावीरानित्यर्थः ॥
“ सङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः ” इत्यमरः ॥ बहुन्घृतनाधिपान्तेनापतीन्ददर्श दृष्टवान् ॥
“ अदर्शं बहुलं बहु ” इत्यमरः ॥

बली बलारातिबलातिशातनं दिग्दन्तिनांदद्रवनाशनस्वनम् ।

महीधराम्भोधिनवारितक्रमं ययौ स्थं घोरमथाधिरुह्य सः ॥ ८ ॥

बलीति ॥ अधानन्तरं बली दीर्यवान्स तारको बलारातेरिन्द्रस्य सर्वान्धनो
बलस्य सैन्यस्य ॥ “ बलं गन्धर्मे रूपे श्रामानि स्त्रीत्यर्मेन्ययोः ” इति मेदिनी ॥
अतिशातनं तर्ककर्तारम् । इन्तारमित्यर्थः । दिग्दन्तिनामरावतादीनां नादद्रव्यो-
घोषमदयोर्नाशनो नाशकः स्वनो घोषो यस्य तम् । यदीयघोषवशादिग्दन्तिनोऽपि
तूष्णीं शृष्कमदाश्च भवन्तीति भावः । महीधरेषु पर्वतेष्वम्भोधिषु च नवारितक-
्रमनिवारितसंचारम् ॥ नशब्देन सह “ मुष्मुषा ” इति समासः ॥ घोरं भीमं
रथमधिरुह्य ययौ जगाम । प्रतस्थ इति यावत् ॥

युगक्षयक्षुब्धपयोधिनिःस्वनाश्चलत्पताकाकुलवारितातपाः ।

धरारजोमस्तदिगन्तभास्कराः पंतिं प्रयान्तं घृतनास्तमन्वयुः ॥९॥

युगेति ॥ युगक्षये प्रलयकाले क्षुब्धः संचलितो यः पयोधिः सङ्घट्टस्य
निःस्वन इव निःस्वनो यामाम् । प्रलयकालोऽट्टेलीभूतसागरसदृशघोरघोषा इत्य-
र्थः । चलन्तीनां पताकानां वैजयन्तीनाम् ॥ “ पताका वैजयन्ती स्यात्सौभाग्ये

१ बाहवरात्. २ नवन्द. ३ दैत्यः, पश्यन्. ४ घृतनायुधान्. ५ निजान्. ६ तदः. ७ दानद्रव-
नाशनस्वनम्; दानद्रवताननिःस्वनम्. ८ अम्भोधिनवारित; अम्भोधिविधारित. ९ भवि प्रयागुम्;
मन्त्रिप्रवाहम्.

नारकाङ्गयोः ॥ इति मेदिनी ॥ कुक्षेन समुक्षेन वारिवातयाः हरीश्वरवर्माः पञ्चमः
 कुक्षे रजोर्ध्वस्ता दिगन्तानि दिग्मान्तानि भास्कराय वायिस्तथाभूताः कुक्षः
 सेनाः ॥ कर्म्यः ॥ यवान्तं प्रतिष्ठमानं तं पतिं तारकानुरमन्वयुः । अमुष्मन्वारिस्वर्कः ॥

चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनां महासुरस्याभिसुरं प्रसर्पिणः ।

दन्तप्रकाण्डेषु मितेषु शुभ्रतां कुम्भेषु दानाम्बुधनेषु पङ्कताम् १०

चमूरज इति ॥ अभिसुरं सुरसंघुत्वं प्रसर्पिणः प्रतिष्ठमानस्य महासुरस्य
 तारकस्य संवन्धिनीनां चमूनां रजो रेषुः । दिगन्तदन्तिनामरावतादीनां मितेषु
 शुभ्रेषु दन्तप्रकाण्डेषु । दन्तरूपाम् शास्त्रास्त्रिन्यर्थः ॥ “ प्रकाण्डो न स्त्री विटपे
 मूलशास्त्रान्तरे तयोः ” इति मेदिनी ॥ शुभ्रतां पण्डतां दानाम्बुना यदजलेन
 धनेषु सधनेषु कुम्भेषु शुभ्रान्तरेषु । गण्डस्थलेष्विति यावत् ॥ “ कुम्भो राश्वन्तरे
 इतिमूर्धान्ते राश्वन्तरे ” इति मेदिनी ॥ पङ्कतां कर्दमताम् ॥ “ पङ्कोऽस्त्री क-
 र्दमे पापे ” इति मेदिनी ॥ प्राप । भवन्निमाश्रयीभूतसंबन्धेन युक्तं हि भवत्वमिति
 भावः । अन्यत्स्फुटम् ॥

महीभृतां कन्दरदारणोल्लस्रणैस्तद्वाहिनीनां पटहस्वनैर्धनैः ।

उद्वेलिताश्रुक्षुभिरे महार्णवा नभःस्त्रवन्ती सहस्राभ्यवर्द्धत ॥ ११ ॥

महीभृतामिति ॥ महीभृतां पर्वतानां संवन्धिनो ये कन्दरा द्रव्यः ॥ “ द-
 री तु कन्दरो वा स्त्री ” इत्यमरः ॥ तेषां दारणे स्फोटन उत्पणैरुद्भूतैः । आत्म-
 व्याप्तिवशात्स्फोट्यार्द्रारितेति भासमानैरित्यर्थः । तथा घनैर्हृदैः । कठोरैरिति
 यावत् ॥ “ घनं स्यात्काभ्यनालादवाद्यमध्यमनृतयोः । ना मुस्तादी घनाद्येषु
 विस्तारे लोदस्रद्वरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे च ” इति मेदिनी ॥ तद्वाहिनीनां तारकसी-
 नानां संवन्धिनो ये पटहा आनकाः ॥ “ पटहो ना समारम्भ आनके पुनर्पुंसक-
 श्च ” इति मेदिनी ॥ तेषां स्वनैः ॥ कर्तृभिः ॥ उद्वेलिता वेलामतिक्रामिता म-
 हार्णवा महान्तः समुद्राश्रुक्षुभिरे संचेलुः । पटहध्वनिजनितमयादिति भावः । तथा
 नभःस्त्रवन्त्याकाशगता च सहस्राकस्मादभ्यवर्द्धत । अतिवेला वधूवेत्यर्थः ॥

सुरारिनाथस्य महाचमूस्वनैर्विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।

अभ्युक्षितैर्लेर्मिश्रितैश्च वारिजैरक्षालयन्नाकनिकेतनावलीम् १२

सुरारिनाथस्येति ॥ तुमुलैः संकुलैः ॥ “ तुमुलः कलित्वेना तुमुलं रजसं-
 कुले ” इति मेदिनी ॥ सुरारिरेव नाथो राजा तस्य । यद्वा सुरारीणां नाथो रा-

१ मसर्पितः. २ दानाम्बुधनेषु. ३ उद्वेलिताः. ४ व्यवर्धत. ५ कविप्रतेरवारिः. ६ विकेलप्रवलीः.

वा तस्य । तेषाम्पिनीनां महापद्मनां स्वभैः कन्दैर्विनाशयन्ता व्याप्यमाका कुरा-
यन्ता कन्दाकिनी । अभ्युत्थितैरभ्युत्पतितैर्वारिर्वाविभामि कमलस्य विषये
येषु तैः । कमलसहितैरित्यर्थः ॥ “ अर्षादिभ्यः—” इत्यप् ॥ ऊर्मिष्वैस्तरङ्ग-
गतकैश्च ॥ “ मङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा ” इत्यमरः ॥ नाकनिकेतनादलीं स्वर्गवेद्यमप-
क्षिप्तमालवम्भमार्ज ॥

अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनां द्विपः पुरस्तादशुभोपदेशिनी ।

अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं बभूव चोत्पातपरम्परा तव ॥ १३ ॥

अथेति ॥ अधानन्तरं प्रयाणाभिमुखस्य प्रक्षानमस्तस्य नाकिनां देवानां
द्विषो वैरिणस्तारकस्य पुरस्तादग्रे “ भो तारक, तव त्वत्कर्मकम् । अगाधोऽतल-
स्पर्शः ॥ “ अगाधमनलस्पर्शं त्रिषु भूषे नर्पुमकम् ” इति मेदिनी ॥ यो दुःखाम्बु-
धिर्दुःखममुद्रस्तन्यध्वे मज्जनं भविष्यति ” इत्येवमशुभोपदेशिन्यशुभवादिन्युत्पात-
परम्परा दुःशकुनपङ्क्तिर्वभव ॥

इतः परम् “ आगामि—” इत्यादिभरेकादशभिरन्यातपरम्परामेव मपचयति—

आगामिदैत्याशनकोलिकाङ्घ्रिणी कुपक्षिणां घोरतरा परम्परा ।

दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनीरुपर्युपर्येत्यनिवारितातपा ॥ १४ ॥

तत्र आगामीति ॥ घोरतरातिशयभयानका कुपक्षिणां घृथादीनां कपोता-
दीनां वा परम्परा । आगामि भविष्यद्यद्वैत्यस्याशनकोलधौजनक्रीडा तरकाङ्क-
तीति तथामृता । तथा सुरारिवाहिनीस्तारकमेना उपर्युपरि ॥ “ उपर्यध्यवमः
सामीप्ये ” इति द्विर्भाक् । तद्योगं द्वितीया । तदुक्तं वामनेन—“ उपर्यादिषु सा-
मीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीयया ” इति ॥ अनिवारितातपा न निवारितघर्मा च सती
व्योम्न्याकाशे पदं स्थानं दधौ धृतवती । अनेन पद्येन प्रयाणानां चित्यद्योतकद्व-
त्पातद्वयं वर्णनम् । तर्थाह—आकास्मकोपरि ह्वातः, आनयानिर्ह्वातश्च । तस्या-
त्मवैयव्यास्य मरणं भविष्यतीति सूच्यते ॥

मुहुर्विभ्रमातपवारणध्वजश्वलद्वराधूलिकुलाकुलेक्षणः ।

धुताश्वमातङ्गमहारथाकरानवेक्षणोऽभूत्प्रसभं प्रभञ्जनः ॥ १५ ॥

मुहुरिति ॥ विभ्रमा भ्रान्तिता आतपवारणमहिता ध्वजा येन । अलम्प्यो

१ द्विपः पुरस्तादशुभोपदेशिनी; पताकिनी मन्त्रसुरेन्द्रस्य वि. २ अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्ज-
नं बभूव चोत्पातपरिवर्षितसती; मुहुमहारिष्टपरम्परा परा परापतन्त्युपमहापताकिनी. ३ मांश-
दैत्याशनकोलिकाङ्घ्रिणी. ४ कुपक्षिणः. ५ विभिन्न. ६ धुताश्वमातङ्गमहारथकोऽनवेक्षणोऽभूत्;
मनाश्वमातङ्गमहारथवामनेक्षणः.

वित्तस्यो वा धरापुच्छः पृथिवीरजातिः कर्ता कुलेन साधनीमृतेषाङ्गमणि
 व्याङ्गुलीकृतानीक्षणानि लोकनेत्राणि येन । तथा घृतस्य कम्पितस्य । नवति
 श्रवितस्येति यावत् । अन्धानां धातुहानां महारथानां चाकरस्य निकरस्य च
 “आकरो निकरे ररनस्थाने श्रंङ्गे च कथ्यते” इति मेदिनी ॥ अनवेक्षणमदर्शनं
 येन । आच्छादितमकलमेनाङ्गः प्रभञ्जनो वायुः ॥ “एवमानप्रभञ्जनाः” इत्यम-
 रः ॥ अमुदुत्पन्नः । “मुहुः” “ममभम्” इत्यस्य विशेषणप्रत्ययेऽपि संबन्धः ॥
 अयं तृतीय उत्पानः ॥

सद्योविभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसो मुखैर्विषाग्निं विकिरन्त उज्ज्वलैः ।

पुरः पयोऽतीत्य महाभुजंगमा भयंकराकारभृतो भृशं ययुः ॥ १६ ॥

सद्य इति ॥ सद्योविभिन्नं तन्मन्त्रपानिनं यदञ्जनं कञ्जलम् ॥ “अञ्जनं क-
 ञ्जले खात्तां सीवीरे च रसान्तरे” इति मेदिनी ॥ तस्य पुञ्ज इव निकर इव
 तेजो धाम येषाम् । नूतनपानिनकञ्जलममृहयामधाम इत्यर्थः । उज्ज्वलैर्महान्तः ॥
 विन्मूर्तिर्ना इति यावत् । तथा भृशं भयंकराकारभृतः । अतिभीषणस्वरूपधारिण
 इत्यर्थः । महाभुजंगमा महान्तः सर्पाः पुरोऽग्रे विषाग्निं गरलरूपमग्निम् ॥ “स्वे-
 दस्तु गरलं विषम्” इत्यमरः ॥ विकिरन्तो विक्षिपन्तः सन्तः पथः सैन्यगन्त-
 व्यमार्गानितीत्य पूर्वावहित्वात्मसंबन्धेन वियोज्य ययुः ॥ चतुर्थोऽयमुत्पानः ॥

मिलन्महाभीमभुजंगभीषणं प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।

महासुरस्य द्विपतोऽतिमत्सरादिर्वान्तमासूचयितुं भयंकरः ॥ १७ ॥

मिलदिति ॥ दिनानां मनुः सूर्यो द्विपतः शश्वृतस्य ॥ “द्विपद्वेषणदुर्हवाः”
 इत्यमरः ॥ महासुरस्य नारकस्यान्तं विनाशम् । मरणापतिं यावत् ॥ “अन्तः
 स्वल्पे नाशे ना स्त्री शेषे चान्तिके त्रिषु” इति मेदिनी ॥ आसूचयितुं ज्ञाप-
 यितुं मिलन्तः संयुजन्तः । तथा महाभीमा अतिभयंकरा ये भुजंगाः सर्पास्तैर्भी-
 षणं भयदं परिवेषं परिधिं कुण्डलाकारम् ॥ “परिवेषस्तु परिधिरूपसूर्यकमण्ड-
 ले” इत्यमरः ॥ अतिमत्सरादिवादधी धृतवान् । विनाशरूपफलमूषकपरिवे-
 षाधाने मत्सरस्य हेतुत्वाभावेऽपि हेतुत्वकल्पनाद्देतृत्वेणा । अत एव भयंकारो वि-
 भीषकः ॥ “मेघार्ति-” इति खण्ड ॥ पञ्चमोऽयमुत्पानः ॥

स्त्रिषामधीशस्य पुरोऽधिमण्डलं शिवाः समेताः परुषं ववास्तिरे ।

सुरारिराजस्य रणान्तशोणितं प्रसह्य पातुं हुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥

१ सर्पिषाः २ परोक्षः ३ सु मत्सरात्; न मत्सरात् ४ आत्मास्य प्रयुक्तसंकरम्; आत्-
 मास्यमनुभवंकराः ५ अभियन्तृत्वम् ६ सुराधिराजस्य ।

स्त्रिधाभिनि ॥ त्रिधा तेजसतपशीशस्य रणेरेषियन्तम् ॥ इन्द्रस्य इत्यर्थः ॥
विष्वक्पर्वेऽप्यधीनायः ॥ समेताः सञ्जिताः शिवाः कोट्युचः ॥ “ शिवा
द्वाशमसौपरी । अभयामलकीगीरीक्रोशीशकफलासु च ” इति विन्धः ॥ सुरारि-
राजस्य तारकस्य संबन्धिनि रणान्ते सङ्ग्राममयीये यज्जोभितं रक्तं हुत्वं वीर्यं
प्रसन्नं बलात्पातुं पानं कर्तुमुत्सुका इव परुषं कठोरं यथा तथा ववर्षसिरे शुक्रधुः ॥
अत्रोत्पातद्वयम् । पार्तण्डमण्डलाधिकरणकं शिवासञ्जितत्वं तत्कर्तृककठोररुदितं
चेति ॥ पष्ठमस्रमावेतावुत्पाता ॥

दिवापि तारास्तरलास्तरस्त्रिनीः परापतन्तीः परितोऽप्ये वाहिनीः ।

विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विषः ॥

दिवापीति ॥ अथ दिवापि दिनेऽपि तरलाश्चक्ष्णाः तरस्त्रिनीर्विगवतीः ॥
संस्तरसी तु रयः स्यदः ” इत्यमरः ॥ तारा नक्षत्राणि, वाहिनीः परिताः ॥
अभितःपरितःसमया-” इत्यादिना द्वितीया ॥ परापतन्तीविलोक्य लोको
प्रथमा सुरद्विषः संव्रान्ध प्राणव्ययान्तं प्राणनाशावाध व्यसनं व्यचिन्तयत् ।
प्राणनाशावाध राज्ञो दुःखं भविष्यतीति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ अष्टमोऽयमुत्पातः ॥

ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभरैरुद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।

रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणं पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥ २० ॥

ज्वलद्भिरिति ॥ निरम्बुदात्तुदृतमेषाक्षभमो व्योम्नः सकाशादभितो ज्व-
लद्भिः प्रस्फुरद्भिः प्रभाभरैः कान्तिसमूहैः कृत्वा । उच्चैरतिशयिनं यथा तयो-
द्भासितानि प्रकाशितान्यशेषदिगन्तराम्बराणि समस्तदिशाप्रान्तगगनानि येन ।
तथा रौद्रेण भयानकेन रवेण घोषेण हृदन्तस्यांगोमध्यस्य दारणं विदारकं वज्रं
स्फूर्जधुः पपात ॥ “ स्फूर्जधुर्वज्रानघोष ” इत्यमरः ॥ अत्राप्युत्पातद्वयम् । अम्बु-
दमानिध्याभावेऽपि वज्रदर्शनं तन्पातश्चेति ॥ एवं नभसदशमावुत्पातावुक्ता ॥

ज्वलद्भिरङ्गारचयैर्नभस्तलं ववर्ष गाढं सह शोणितास्थिभिः ।

धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन्मुखै रजो दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरम् ॥ २१ ॥

ज्वलद्भिरिति ॥ नभस्तलम् । निरम्बुर्दं मदिति शेषः । ज्वलद्भिरङ्गारच-
यैः काष्ठशकलसमूहैः । तथा शोणितास्थिभिश्च सह गाढं दृढम् । बाधति यावत् ।
ववर्ष । ज्वलद्भिरङ्गारचयैरास्थिभिर्नभस्तलं जलं ववर्षेत्यर्थः ॥ अम्बुदसानिध्याभावेऽपि

१ वदामिद्यम् २ अभिवाहिनीम् ३ लोकाः ४ व्यचिन्तयत् ५ प्राणनाशान्तं व्यसनम्,
६ वज्रभिः ७ दिगन्तदारणम् ८ अङ्गारभरैः ९ धूमम् १० मुखे

इष्टिरेकादशतमोऽयमुत्पातः । सान्द्राद्वारादिभिर्भित्तेषु शोषकतया ॥ अथ यत्र यत्र-
कम्प्यो दिक्को रासकम्पधूसरं स्वरगलसदृशधूमरवर्णम् ॥ “ रासमो गर्दके सुप्र-
जम्बुरोगमयेदपोः ” इति मेदिनी ॥ धूमं धूमकर्म रजो रेषुं हुत्तैः शारङ्गपदे-
र्भ्यस्तृमस्तयत्रः ॥ प्रयोदशतमोऽयमुत्पातः ॥

निर्घातघोषो गिरिशृङ्गशातनो धनोऽम्बराशाकुहरोदरंभरिः ।

बभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदनः प्रकोपिकालार्जितगर्जितर्जनः ॥ २२ ॥

निर्घातिति ॥ प्रकोपना प्रकुपरोपेण कालेन यमेर्नाजितोत्पादिता मणिणी
गर्जनां कुर्वती तर्जनापकारगीर्ष्य । अतएवाम्बरास्याशानां च कुहरेणान्तरेणोदरं-
भरित एव गिरीणां शृङ्गस्य शातनो भेदकः । तथा धनः सान्द्रो निर्घातघातौ
घोषश्च स भूम्ना बाहुन्येन श्रुतिभित्तिभेदनः कर्णकुम्प्यतावनो बभूव ॥ अतुर्दश-
तमोऽयमुत्पातः ॥

स्वलन्महेभं प्रपतनुरंगमं परस्पराश्लिष्टजनं समन्ततः ।

प्रभुभ्यदम्भोधिभिर्भिन्नभूधराद्वलं द्विपोऽभूदवनिप्रकम्पात् ॥ २३ ॥

स्वलदिति ॥ द्विपस्तारकस्य बलं सैन्यम् ॥ “ बलं गन्धरसे कपे सामनि
सौत्पसैन्ययोः ” इति विश्वः ॥ प्रभुभ्याद्रुन्मध्यमानैरम्भोधिभिर्विभिन्ना विदी-
र्णा भूधराः पर्वता यत्र । प्रोत्पद्यमानविकटतरभरणकम्पमोच्छलत्समुद्वेलजलधिपो-
दतरमवाहस्तुटन्तो धराधरा बभूवुरिति भावः । एवं भूतादवनिप्रकम्पाहूकम्पाद्वे-
तोः स्वलन्महेभं मूर्च्छहृत्करीन्द्रं प्रपतनुरंगमं प्रकुपपतद्वाजिराजं परस्पराश्लिष्टो-
भयबदन्धोऽन्यासंसक्ताननो यत्र तथाभूतं बभूव ॥ पञ्चदशतमोऽयमुत्पातः ॥

ऊर्ध्वकृतास्या रविदत्तदृष्टयः समेत्य सर्वे सुरविद्विषः पुरः ।

श्वानः स्वरेण श्रवणान्तर्ज्ञातिना मिथो रुदन्तः करुणेन निर्ययुः २४

ऊर्ध्वकृतास्या इति ॥ सर्वे श्वानः समेत्य समुदेत्योर्ध्वकृतास्या ऊर्ध्व-
दिशाविहितवदनाः । तथा रविदत्तदृष्टयः सूर्यनिचदलोचनाः । तथा करुणेन करुण-
रसपूरितेनातएव श्रवणान्तर्ज्ञातिना कर्णमध्यतन्वाकारिणा स्वरेण शब्देन कृता
रुदन्तः क्रोशन्तः सन्तः सुरविद्विषस्तारकस्य पुरोऽग्रे निर्ययुर्निरगच्छन् ॥ षोडश-
तमोऽयमुत्पातः ॥

१ गिरिशृङ्गशातनः, गिरिशृङ्गशातनैः. २ पराम्बराशाकुहरोदरंभरिः, ध्वनेराम्बराकुहरोदरंभरिः.
३ भूमा. ४ श्रुतिभित्तनः, कर्षतर्जनः. ५ चलन्. ६ प्रजम्बुरोगमयः, ७ संजम्बुज. ८ भूधरम्.
९ पुरः. १० प्रकम्पनम्; प्रकम्पयः. ११ पतिना.

अमीति पश्यन्परिणामदारुणां महत्तमां गाढमरिष्टसंततिम् ।

बुधैर्वदंष्ट्रो न खलु न्यवर्तत क्रुधा प्रयाणव्यवसावतोऽसुरः ॥२५॥

अपीति ॥ गाढं दृढं यथा तथा परिणाम उत्तरकाले दारुणां भयप्रदां महत्-
माप्रतिशयमहतीमरिष्टसंततिमुत्पातपरम्परां पश्यन्पदसुरस्तारकः क्रुधामर्षेण म-
याणव्यवसायतः प्रस्थानोद्योगाच्च न्यवर्तत न निवृत्तः खलु । यतो बुधैरेव दुरद्वेनेन
दष्टो इतः । “ विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ” इति न्यायादिति भावः ॥

अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुणं निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुरः ।

पुरः प्रतस्थे महतां लुप्ता भवेदसद्ब्रह्मान्धस्य हितोपदेशनम् ॥२६॥

अरिष्टेति ॥ महासुरस्तारकोऽरिष्टं विपाक उत्तरकाले दारुणं भयप्रदाशङ्क्य
तर्कयित्वा निवार्यमाणो निषध्यमाणोऽपि पुर एव प्रतस्थे न तु पश्चाद्विद्यते ।
तथाहि । महतां महतां कृतममद्ब्रह्मेणान्धस्याविवेकिनः संबन्धिनो हितस्थोपदेशनं
लुप्ता व्यर्थं भवेत् । दुराग्रहशीलस्य सम्यगुपदेशोऽपि तदमननया व्यर्थः स्यादिति
भावः ॥

इदानीं पञ्चभिः पञ्चमहोत्पातानाह —

क्षितौ निरस्तं प्रतिकूलवायुना तदीयचामीकरधर्मदारणम् ।

रराज मृत्योरिव पारणाविधौ प्रकल्पितं ह्यंटकभाजनं महत् ॥२७॥

क्षिताचिति ॥ प्रतिकूलवायुना मनीषपवनेन क्षितौ पृथिव्यां निरस्ते निः-
क्षितम् ॥ “ असु क्षेपणं ” इत्यतः कर्मण निष्ठा ॥ तदीयं तारकमन्त्रं चामीक-
रस्य हेतुः ॥ “ चामीकरं जातरूपं महारजनकाभने ” इत्यमरः ॥ धर्मधारणं छर्ष-
स्तोर्यमस्य संबन्धिन पारणाविधौ । योजनक्रियार्थाभिर्धामन्यर्थः ॥ “ निमि-
त्तान्कर्षयान्ते ” इति सप्तमी ॥ योगोऽत्र संयोगः । प्रकल्पितं निर्मितं महद्दिशात्वं
राटकभाजनं सुवर्णपात्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । रराज शृङ्गमे ॥

विजानता भावि क्षिरोनिर्कुन्तनं प्रज्ञेन शोकादिषु तस्य मौलिना ।

मुहुर्मलमिस्तरलैरलंतरामरोदि मुक्ताफलवाप्यबिन्दुभिः ॥ २८ ॥

विजानतेति ॥ प्रज्ञेन बुधेन ॥ “ महम् पण्डिते वाप्यमिहो बुद्धौ तु यो-

१ इति प्रपश्यन्. २ महत्तमां. ३ दृढः. ४ खलु. ५ निवर्तते. ६ निवार्यमाणः. ७ विबुधैः
विभिन्नेः. ८ महाबुद्धेः. ९ विज्ञेयदेवता; विज्ञेयदेविता. १० राजतपासभाजनम्. ११ निवर्तयन्.
१२ क्षेपणः प्रज्ञेन.

मिति = इति मेदिनी ॥ अथ यत्र भावि अविष्यत्किञ्चिदपि न्युत्पन्नं यत्तत्तत्तत्तद्वत्
विज्ञानता पुण्यमानेन तस्य कारकस्य मौलिना किरीटेन ॥ “मौलिः किरीटे च-
हारे भस्मिन्ने दुष्यदयोः” इति विश्वः ॥ शोकादेतोर्मुहुर्गलद्भिर्नःसरद्विस्तरलै-
र्यतैः ॥ “तरलं चञ्चले त्विद्वे दान्मध्यमणावपि” इति विश्वः ॥ मुक्ताफलाम्बु-
वाष्पकिन्दवोऽनुविन्दयः ॥ “विन्दुस्तु दन्तनाले स्यात्तथा वेदिर्द्विमुषोः” इति
विश्वः ॥ तैः कृत्वा लंकारमातिशयपर्याप्तं यथा तथा ॥ “अनं भूषणपर्याप्तिवारणेन
निरर्थके” इति विश्वः ॥ अतोदीय रुदितमिवेत्युन्मेषा ॥ मुकुटस्य चितमणिनिचय-
साहसिकभूषणरूप उन्पातोऽयमिति भावः ॥

निवार्यमाणैरभितोऽनुयायिभिर्यहीतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः ।

अपाति गृध्रैरभि मौलिमाकुलैर्भविष्यदेतन्मरणोपदेशाभिः ॥ २९

निवार्यमाणैरिति ॥ भविष्यत् एतस्य तारकस्य मरणमुपदिशन्ति बोध-
यन्ति तथाभूतैः । तथाकुलैर्भक्षणक्रियामभ्रमैर्गृध्रैः परितोषशेषैः ॥ “गृध्रः खगान्तरे
गृध्री वाच्यवन्नाथ लुब्धके” इति विश्वः ॥ अभितः सर्वतोऽनुयायिभिरनुगच्छ-
द्भिः । अत एवोन्मेषने—मुहुर्मुहुरेकैवेवं निवार्यमाणैरपि तं गृहीतुकामैरिव मौलिं
किरीटमभि संमुख्यपाति परितम् ॥ भावे लुब्ध ॥ पुनःपुनर्निवार्यमाणा अपि त-
मुद्भ्रमया मौलिमुहुर्यव पेतुरितं भावः ॥ अयमपि महोत्पातः ॥

सद्योनिकृताञ्जनसोदरयुतिं फणामणिप्रज्वलदंशुमण्डलम् ।

निर्यद्विषोल्कानलग्नमभ्रफूत्कृतं ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षता ॥ ३०

सद्य इति ॥ जनो लोकस्तस्य तारकस्य ध्वजे । तदुपरीत्यः ॥ सद्योनिकृ-
तस्य तत्कालपातितस्याञ्जनस्य कञ्जलस्य सोदरा समाना युतिः शोभा यस्य ।
अञ्जनसदृशदयामलमित्यर्थः । तथा फणामणिभिः फणरत्नैः प्रज्वलदधिकीभवंद-
भुमण्डलं यस्य । निर्यद्विषोल्कानलग्नः स गर्भे मध्ये येषां तादृशानि फूत्कृतानि
यस्य तथाभूतं महार्हं महान्तं सर्पमैक्षत ददर्श ॥ अयमपि महोत्पातः ॥

रेधाश्वकेशावलिकर्णधामरं वदाह बाणासनबाणबाणधीन् ।

अकाण्डतश्चण्डतरो हुताशनस्तस्यातनुस्यन्दनधूर्यगोचरः ॥ ३१ ॥

रवेति ॥ अकाण्डतोऽस्तमये ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिद्ध ॥ तस्य कारकस्य सर्व-
म्भी योऽतनुस्यन्दनो महान्तस्तस्य धुर्योऽग्रभागस्तस्य गोचरः । तद्वत् इत्यर्थः ।

१ अभिमौलि वाकुलैः. २ तस्यातनुस्यन्दनपादद्विभिः. ३ सोदरं कविषु. ४ वस्त्रातद. ५ र-
यस्य. ६ धामरात्. ७ बाणबाणधीन्. ८ अकाण्डतः. ९ धूर्यगोचरः.

चण्डसरीरवित्तमन्त्राणां हुतास्त्रमोऽपि । रथाभर्तव्यिणी वा केवाचित् । कर्षक-
वराणि च तेषां समाहारस्तत् ॥ ग्राप्यकृत्वादेकमज्ञापः ॥ तथा वाचास्तर्ज वाक्मो-
क्षमिवासाधनम् ॥ करणे त्सुद ॥ अनुर्वाणाः । वाणविस्तूषीरधेस्त्वेषामित्यर्थः ।
इवाह ॥ अथमपि महोत्पातः ॥

इत्थाद्यरिष्टैरशुभोपदेशिभिर्विहन्यमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।

यदा मदान्धो न गताद्भयवर्तताम्बरा नदाभून्मरुतां सरस्वती ॥ ३२ ॥

इत्याद्येति ॥ मदान्धोऽसुरस्तारकोऽशुभोपदेशिभिरमङ्गलसूचकैरित्याद्यरिष्टैः
पूर्वोक्तमहोत्पातैः पुनःपुनर्विहन्यमानोऽपि विघ्नितः क्रियमाणोऽपि यदा गताद्भ-
यनात् ॥ भावे निष्ठा ॥ न न्यवर्तत न निवृत्तः । तदाम्बराद्भयोन्नः सकाशात्परुतां
देवानां सरस्वती वाप्यभूत् ॥

मदान्ध मा गा भुजदण्डचण्डिमावलेपतो मन्मथहन्तसूनुना ।

सुरैः सेनाथेन पुरंदरादिभिः समं समन्तात्समं विजित्वरैः ॥ ३३ ॥

मदान्धेति ॥ भो मदान्ध, भुजदण्डचोर्ध्वचण्डिमा प्रचण्डस्त्वं तेन योऽवलेपो
गर्वः ॥ “ अवलेपस्तु गर्वं स्थालेपने दूषणेऽपि च ” इति मेदिनी । विन्मथ ॥ त-
स्मात् ॥ पथम्यास्तसि ॥ हेत्वर्थे पथमी ॥ विजित्वरैर्जयनशीलैः पुरंदरादिभिः
सुरैः समन्तात्परितः सेनाथेन सहितेन मन्मथहन्तसूनुना विषपुत्रेण समं सह स-
मं युद्धम् । कर्तुमिति शेषः । मा गा मा याहि ॥

अथ “गुहः—” इत्यादिभिश्चतुर्भिः कुमारविषये तारककर्तृकतयरात्रीधित-
मेव दर्शयति—

गुहोऽसुरैः षड्विनजातमात्रको निदायधामेव निज्ञातमोभरैः ।

विषह्यते नोभिमुखो हि संगरे कुतस्त्वेया तस्य समं विरोधिता ॥ ३४ ॥

तत्र सुहेति ॥ भो मदान्ध, संगरे युद्धेऽभिमुखः संमुखः पश्चिदनानि जातानि
व्यतीतानि यस्य । जन्मदिनादारभ्यार्तक्रान्तपद्दिनीकमित्यर्थः । गुहः सेनानी ॥
“गुहः पाप्मातुरे गुह्ये” इति मेदिनी ॥ अर्धुरैर्देवैः ॥ कर्तुमिः ॥ निज्ञातमोभरै राभ्य-
न्वतयस्रससूहैर्निदायधामा जप्यतेजाः सूर्य इव न हि नैव विषहते विरुध्यते ।

१ इत्याद्यरिष्टैः; इत्यादिरिष्टैः. २ न च विन्यवर्तत; न गतः स्र मन्मथना. ३ अम्बरे. ४ मन्मथपु-
त्र. ५ कनामैर्निषेधरादिभिः; कनामैर्निषेधरादिभिः. ६ समरे. ७ महागुरिः; गुणगुरिः. ८ विरुध्यते.
९ योऽभिमुखः; योऽभिमुखः. १० य. ११ लिखत, १२ तेन.

त्वया सर्वं कर्तव्यं संवन्धिनी विरोधिता मेरु कुतः कर्तव्यमस्मात् । १ कृष्णार्जुन-
संवादेऽर्जुनस्य निमित्तसमरोऽप्युचित एवेति भावः ॥

अञ्जलिहैः नृपज्ञतैः समन्ततो विवेचकबालैः स्यागितस्य भूमृतः
कौञ्चस्य रन्ध्रं विंशित्वेन निर्ममे येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ३५

अञ्जलिहैरिति ॥ यो मदान्ध, येन सेनान्या ॥ कर्त्ता ॥ अञ्जलिहैराका-
शस्यग्निः नृपज्ञतैः सानुज्ञतैः । तथा दिक्पञ्चबालैः काष्ठामण्डलैः ॥ “चक्रवाकं
तु मण्डलम्” इत्यमरः ॥ समन्ततः परितः स्यागितस्याच्छादितस्य कौञ्चस्य कौ-
ञ्चसंज्ञकस्य भूमृतः पर्वतस्य सर्वान्ध रन्ध्रं छिद्रम् ॥ ज्ञातावेकवचनम् ॥ विंश-
त्वेन बाणेन निर्ममे निर्मितम् ॥ कर्मणि लिट् ॥ तस्याहवः सङ्ग्रामस्त्वया सह कुतः
कारणात्स्वात् । अपि तु नेदुर्गुचितमिति भावः ॥

अथ युग्मेनाह—

लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विषस्त्रिःसप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।

कुंठवाभिषेकं रुधिराम्बुभिर्घनैः स्वक्रोधवर्जिं शमयांश्चभूय यः ३६

लब्ध्वेति ॥ यो जामदग्न्यः परशुरामोऽनङ्गविद्विषो हरसकाशाद्धनुर्वेदं लब्ध्वा
प्राप्य । अधीतेति यावत् । अतः समरे युधि महीभुजां राज्ञां सर्वान्धमी रुधिरा-
म्बुभिः शोणितजलैस्त्रिःसप्तकृत्वास्त्रिगुणसप्तवारम् । एकविंशतिवारमिति यावत् ।
अभिषेकं स्नानं कृत्वा स्वक्रोधवर्जिमात्मीयकां पार्श्वं शमयांश्चभूय । एकविंशतिवा-
रं क्षत्रियान्दत्त्वा शान्तोऽभूदिति भावः ॥

न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्त क्षत्रियाणां समराय वल्गति ।

येन त्रिलोकीर्तुभटेन तेन ते कुतोऽवेकाशः सह विग्रहग्रहे ॥ ३७ ॥

नेति ॥ क्षत्रियाणाम् ॥ “क्षत्रादः” इति घञन्त्ययः । “आयनेयी—” इति
तत्प्रेयादेशः ॥ क्षयसंवन्धिनीं कालरात्रिं करोति यः स जामदग्न्यो जयदशेरपत्यं
रामस्त्रिलोक्यां भुभटेन मुतरां योज्जा येन सेनान्या सह समराय समरं कर्तुं न वल्ग-
ति न वल्गति । नैवोद्युक्त इत्यर्थः । तेन सकलराजकुलजितसद्रामविभीषकेन
सेनान्या सह तव स्वत्कर्तृके विग्रहग्रहे रणग्रहणे ॥ “विग्रहः कायविस्तारविभागे
ना रणे क्षिपाम्” इति मेदिनी ॥ कुतः कस्मादवकाशोऽवसरः स्वात् । अपि तु
न स्वादिति काष्ठा व्याख्येयम् । अतः सर्वदेवामुना सह त्वया न योज्यम् किंतु
निवर्तनीयमेवेति भावः ॥

१ दिक्पञ्चबालैः विद्विषैः, दिक्पञ्चबालैः विद्विषैः, २ सर्वशरीरनिर्ममे येनाहवे तेन कुतः लभे
मभनः, ३ कुंठवाभिषेकः, ४ त्रिलोकेन, ५ अवकाशी, भवदेवी, ६ विग्रहग्रहे,

ननु किमर्थेन कुमरसि वचनदेवि चेत्तदाह—

त्यजामु मेवै मदमूढ मा स्म नाः स्मरारिसूनोर्वरदाक्तिगोचरम् ।

तमेव नूनं शरणं ब्रजाधुना जंगत्सुवीरं स चिराय जीव ततु ॥३८

त्यजेति ॥ भो मदमूढ उन्मादमूर्ख, आमुं शीघ्रं गर्भव्यभिपानं त्यज । स्मरारिहृनोः सेनान्याः संबन्धिनी वा वरा भ्रेष्टा शक्तिरायुधं तस्या गोचरं विषयं वा स्म ना मास्म याहि ॥ तर्हि किं कर्तव्यमित्याह— अघुनेदानीं भूतमेव विषयमेव ॥ “ नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ” इत्यमरः ॥ शरणं रक्षितारम् ॥ “ शरणं गृहरक्षिगोर्वरदाक्षयोरपि ” इति मेदिनी ॥ तं जंगत्सुवीरं सेनान्यं ब्रज मच्छ । तत्तस्माद्गमनाद्धेतोः स त्वं चिराय जीव बहुकालं प्राणान्धारय । कुमारगवर्गं विना न तवान्यज्जीवातुरिति भावः ॥

भ्रुत्वेति वाचं वियतो गरीयसीं क्रोधादहंकारपरो महासुरः ।

प्रकम्पिताशेषजगत्त्रयोऽपि संत्राकम्पतोऽसौ दिवमभ्यधाञ्च सः ॥३९

भ्रुत्वेति ॥ वियत आकाशस्येत्येवंभूतां गरीयसीमनिश्चयगुवीं वाचं भ्रुत्वा क्रोधाद्धेतोरहंकारेऽभिमाने ॥ “ गर्वोऽभिमानोऽहंकारः ” इत्यमरः ॥ परः सक्तः ॥ “ परः भ्रेष्टादिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवलं ” इति मेदिनी ॥ आदिशब्दसंगृहीतत्वेन सक्तिवाचकत्वं विवेचनीयम् । सोऽमृताग्नयः प्रकर्षेण काम्यतं वेधितमशेषं यमस्तं जगतां त्रयं येन तथाभूतः सन्नप्यकम्पत चकम्पे । भारत्या अन्यास्तत्वादिति भावः । अथ च दिवं स्वर्गपुरुषैर्गर्भः स्वरेणाभ्यधादचकथत् ॥

अथ “ किम् ” इत्यादिभिर्वाभिस्तदुक्तमाह—

किं ब्रूथ रे व्योमचरा महासुराः स्मरारिसूनुप्रतिपक्षवर्तिनः ।

मदीयबाणव्रणवेदना हि साधुना कथं विस्मृतिगोचरीकृता ॥४०

किमिति ॥ रे व्योमचराः । रे इति नीचमन्वोधने । महासुरा महान्तः सुरा यूयं स्मरारिहृनोः कुमारस्य प्रतिपक्षे कोटीं वर्तन्तं तथाभूताः मन्तः किं ब्रूथ वदथ । नेदं वाच्यमिति ध्वनिः । ननु वादे तथा किं कर्तव्यमित्याह— सा पूर्वतरा मदीयानां बाणानां संबन्धिनां व्रणानां रुन्ध्रानां वेदना पीडाधुना दीदानीमेव कथं केन प्रकारेण विस्मृतिगोचरीकृता विस्मरणाविषयीकृता । अपि त्विदानीमपि सैव स्मरैभ्यः, अग्रे मोक्षबाणत्वात् ॥

१ मन्तः २ मदीयवीर्यम्, ३ सुचिराय, ४ गरीयसीम्, ५ सः, ६ नादिव्यक्तः, माकम्पय- ७ अभ्यधातवः, अभ्यधातवः, ८ हे, ९ मकारि, १० वेदनामहोऽधुनैव, ११ विस्मृत्य कृताः स्मृष्टव्यः.

कंदुस्वरैः प्रालपथाम्बरस्थिताः शिशोर्बालत्वद्विज्जातकस्य किम् ।
श्वानः प्रमत्ता इव कान्तिके निशि स्वरं वनान्ते मृगधूर्तका इवा॥४१॥

कंदुस्वरैरिति ॥ भो देवाः, युयमम्बरस्थिता आकाशवर्तिनः सन्तः पद्मदिन-
जातकस्य पद्मदिनजन्मनः शिशोर्बालस्य बलादीर्याद्धेतोः कान्तिके बाहुले मासि प्रम-
त्ता समताः श्वान इव निशि वनान्ते वनमध्ये मृगधूर्तका मृगा एव धूर्तकास्त इव किं
किं प्रालपथ प्रलापं कुरुष्व । अपि तु मदपेक्षया निर्वीर्यैर्भवद्भिः प्रलापो न विधेय
इति भावः ॥

सङ्गेन वो गर्भतपस्विनः शिशुर्वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।

अंतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽप्यमुम् ४२

सङ्गेनेति ॥ भो देवाः, वो युष्माकं सङ्गेन संबन्धेन निमित्तेन वराकोऽतिकृ-
पणत्वाच्छोचनीयः ॥ “ वराकः शंकरे पुंसि शोचनीयेऽभिधेयवत् ” इति मेदि-
नी ॥ एष पुरोवर्ती गर्भतपस्विनः, अत्र गर्भशब्देन गर्भत्वं तदस्यास्तीति गर्भः ॥
अर्शआद्यच् ॥ ततो गर्भत्ववानिति निष्पन्नम् ॥ गर्भत्वं चात्र बालत्वम् ॥ “ गर्भो
भूजेऽर्धके कुली ” इति मेदिनी ॥ एवं च बाल इति निष्कर्षः । स चासौ तपस्वी
च । बालत्वेऽपि तपस्वित्वकथनाद्वार्धक्ये त्वर्यात्सिद्धम् । एवं च बालत्वमारभ्य
तपस्वित्वेन नैर्ऋतिकचनस्योति तात्पर्यार्थः । अथवा गर्भत्वादिति ल्यब्योतनिका
या पश्चमी तदन्तेन तपस्वित्वात्तदस्य ममासो विधेयः । गर्भत्वं बालत्वमारभ्य तप-
स्वीत्यर्थः । तथाभूतस्य शिवस्य शिशुर्बालः कुमारः । तस्करसङ्गतश्चरसङ्गेनातस्करो
यथा चौर इव । ध्रुवं निश्चयेनान्तं मरणमवाप्स्यति प्राप्स्यति । तच्चस्माद्वो युष्मान्य-
यम् प्राङ् निहन्मि ॥ “ वर्तमानमाग्रीप्यं वर्तमानवद्वा ” इति भविष्यकालेऽपि वर्त-
मानप्रयोगः ॥ ततो भवद्जननानन्तरमष्टं कुमारमपि निहन्मि निहनिष्यामि ॥

इतीरयत्युग्रतरं महासुरे महाकृपाणं कलयत्यलं कुंघा ।

परस्परोत्पीडितजानवो भयान्नभश्चरा दूरतरं विदुद्रुवुः ॥ ४३ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तमीरयति वदति महासुरे तारके कुंघा हेतुनोऽग्रतरम-
त्यन्तभयानकं महाकृपाणं महान्तं त्वद्गम् । अलं पर्याप्तत्वेन । अनेन प्रथमं स्पर्श-
मात्र एवेति व्यज्यते ॥ “ अलं भूषणपर्याप्तवारजेषु निरर्थके ” इति विश्वः ॥

१ कंदुस्वरैरारदयः कंदुस्वरैरिवयः २ प्रवृत्ताः ३ कान्तिकीमिति ४ गर्भतपस्विनः ५ अतस्करस्य-
६ वृ ७ ध्रुवम्

कलुषति विप्रसि सति । बभूवरा देवा भवाद्भेतोः वरस्वरमन्त्रोन्महुरीडित ज-
तिसंकीर्णतया वृष्टत्वाद्दृष्टिता ज्ञानव ऊरुपर्वणि वेचासु ॥ “जहा तु मक्षता
जायूरुपर्वणीवदस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ तथाभूताः सन्तो दूरतरमतिदूरम् ॥ “दू-
रान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” इति प्रातिपदिकार्थभागे द्वितीया ॥ विदुदुः पला-
याचक्रिरे ॥ “दु गती” इत्यम्मात्कर्त्तरि लिट् ॥

ततोऽवलेपादिकटं विहस्य स वैपथ्येन कोशादसिमुत्तमं बहिः ।

रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकं नैवित्यवोचन्निजसारथिं रथी ४४

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स तारको विकटं करालं यथा तथा । वक्ष्यमाणस्ता-
मेर्विशेषणं वा ॥ “विकटा चञ्जवाराणां त्रिषु र्वाचकरामयोः” इति वेदिनी ॥
विहस्यादृष्टासं कृत्वा । उत्तममसिं करवालं कोशाद्वाहिन्यधत्त कुतवान् । अथ च
रथी सः “रथं नामवान्तिकमिन्द्रमयीषं द्रुतम् । ननु निश्चयेन । प्रापय” इति
निजं स्वीयं सारथिं सूतमवोचन् । “ननु मन्त्रेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे”
इति विश्वः ॥

मनोतिवेगेन रथेन सारथिप्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः ।

ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं भयंकराकारमपारमघतः ॥ ४५ ॥

मन इति ॥ ततोऽनन्तरं मनोतिवेगेनान्नःकरणादपि बहुलगतिजवेन सार-
थिना प्रणोदितेन प्रगितेन रथेन प्रचलन्गच्छन्महासुरस्तामकोऽग्रतः पुरतः । स्थि-
तामिति शेषः । अपारमनर्वाधकं भयंकराकारम् । विभीषकाकृतियत्पुरुषमिदमर्थः ।
सुरसैन्यसागरं देवसेनाममुद्रं प्रपेदे प्राप ॥

पुरः सुराणां पृतनां प्रथीयसीं विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम् ।

बभार भूस्त्राथ स बाहुदण्डयोः प्रचण्डयोः संगरकैलिकौतुकी ४६

पुर इति ॥ वीरः शूरः ॥ “वीरो र्मावशंवे पुंस्युत्तरं सुभटे त्रिषु” इति वे-
दिनी ॥ स तारकः प्रथीयसीमितिपृथुलां सुराणां देवानां संबन्धनीं पृतनां सेनां
पुरोऽग्रे विलोक्य प्रचण्डयोर्बाहुदण्डयोर्भुजदण्डयोः ॥ “दण्डा स्त्री लघुडे पुमान्”
इति वेदिनी ॥ प्रमोदजमानन्दजननं पुलकं रोमाञ्चं भूस्त्रा बाहुन्येन बभार धृत्-
वान् । यतः संगरकैली महामक्रीडायां कौतुकमुत्पादयान् । वीराणां सेनादर्शनं
मेव महान्मुदो हेतुरिति भावः ॥

१ विकृष्टः २ अधिकोशमाधादसिमुत्तमसुरम्, ३ वनः, ४ मतिः, ५ द्रुतम्, ६ पृतनाः प्रथी-
यसीः, ७ भूना बहु.

ततो मेहेन्द्रस्य चराभ्यमूचरा रणान्तलीलारभस्तेन भूषसा ।

पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ॥४७॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं मनसः सकाशादप्यतिवेगिनोऽत्यन्तजवन्तः । तथा भूयमानशयेन रणान्ते मङ्काममध्ये या लीला विलासः । विलासोऽत्र सम-
राङ्गप्राधिकरणकमान्मीयद्वजदण्डगतपराक्रमचमन्कुतिदर्शनम् । तत्र रभमेन वेगे-
न ॥ “ लीलां विदुः कौलविलासखेलाश्चक्रागभावमभवक्रियासु ” इति विश्वः ॥
चम्रां सेनायां चरन्तीति विग्रहे “ चरेष्टः ” इति टप्पण्ययः ॥ तथाभूता मेहेन्द्रस्ये-
न्द्रस्य चराधाराः । दृता इति यावत् ॥ “ चरो घनप्रबन्धे स्याच्चारजङ्गमयोधले ”
इति विश्वः ॥ समरे मङ्कामे युयुत्सुभिर्योद्धुमिच्छुभिः । भवद्भारिरस्यः । किं वि-
लम्ब्यते किं विलम्बः क्रियते । अपि तु सन्दरभेव युध्यतामिति प्रतिपत्तान् । व-
कुमिलपि शेषः । पुरोऽग्रे प्रचेलुः ॥

पुरःस्थितं देवरिपोश्चमूचरा वैलद्विपः सैन्यसमुद्रमभ्ययुः ।

भुजं समुत्क्षिप्य परेभ्य आत्मनोऽभिधानमुच्चरमितो न्यवेदयन् ॥

पुर इति ॥ देवरिपोस्तारकस्य चमूचराः सेनाचराः पुरस्थितप्रस्थितं वैलद्विप
इन्द्रस्य संबन्धिनं सैन्यसमुद्रं सेनासागरमभ्ययुः समुखत्वेन जग्मुः । अथ चाभिनः
समुत्क्षिप्य ॥ “ अभिनः शीघ्रमाकल्पसंमुखोभयतोऽन्तिके ” इति विश्वः ॥ भुजं
बाहुं समुत्क्षिप्योत्थाप्य । आत्मनोऽभिधानं नाम ॥ “ आख्यद्वे अभिधानं च
नामधेयं च नाम च ” इत्यमरः ॥ उच्चैः स्वरेण परेभ्यः शत्रुभ्यां न्यवेदयन्वयममुक-
नामानो तथममुकनामान इति निबन्धितवन्तः ॥

पुरोगतं वैत्यचमूमहार्णवं दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे महासुराः ।

पुरारिसूनोर्नयनैककोणके मेमुर्भटौ तस्य रणेऽवहेलया ॥४९॥

पुर इति ॥ महासुरा महान्तः सुरा इन्द्रादयः पुरोगतप्रग्रे प्राप्तं दैत्यस्य ता-
रक्षस्य चमूरेव महानर्णवः समुद्रमं दृष्ट्वा परं केवलम् ॥ “ परमव्ययमिच्छन्ति ”
इति विश्वः ॥ चुक्षुभिरे मंचेलुः । विन्पधुरिति यावत् । रणे संगरेऽवहेलया मद-
पेक्षया केयं वराकिका सेनैन्यनादरेणोपलक्षितस्य तस्य पुरारिसूनोः शिवपुत्रस्य
नयनैककोणके नेत्रैकदेश एव ॥ “ कोणो वाद्यप्रभेदे स्यात्कोणोऽम्भौ लग्नेऽर्क-

१ असुरेन्द्रानुचराः; सुरेन्द्रस्य चराः. २ पुरःसुराः. ३ सुराद्विपः. ४ अभ्ययुः. ५ अवहेलयात्मनः.
६ अभिनः. ७ भविलाः सुराः; भविलाः स तु. ८ स्मरारिसूनोः. ९ मयी. १० भटः; पुरः.
११ भाविरणे हि हेलया; भाति रणेऽवहेलया.

ने । भीमादिबादनोपायेऽप्येकदेवे सहस्य च ” इति विश्वः ॥ अथ सहस्रैव कोण इति विवक्षितम् । कितन्पमाधारणत्वेन प्रकृत इष्टसिद्धयर्थं वृषलक्षितत्वेन गमनीय इत्यलम् ॥ भटा योदारो मधुः समाविविशुः ॥

द्विषद्वलत्रासविभीषिताश्चमूर्धिवौकसामन्धकशत्रुनन्दनः ।

अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सवं प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥५०॥

विषदिति ॥ महारणोत्सवमुद्दिश्य स्त्रितोऽन्धकशत्रुनन्दनः कार्तिकेयो द्विषद्वलत्रामेन तारकमैन्यशामनेन विभीषिता भीता दिर्वाकमां देवानां चमूः सेनाः ॥ कर्म ॥ प्रसादोऽनुग्रहः स एव पीयूषममृतं तद्गर्गतं तथाभूतेन चक्षुषा पश्यददर्श । अनेन पृथं या भेट्ट, प्रसन्ना भवत, निःशङ्कं युध्यध्वं चेति व्यज्यते ॥

उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शान्मृधे महेन्द्रप्रमुखा मखाशानाः ।

अहं मृधे जेतुमरीरमन्न कस्य वीर्याय वरस्य संगतिः ॥५१॥

उत्साहिता इति ॥ शक्तिधरस्यायुधविशेषधारिणः ॥ “शक्तिर्बलं प्रभाशदी शक्तिः महरणान्तरे ” इति विश्वः ॥ अत एव मृधे मङ्गणे ॥ “मृधमास्कन्दतं मङ्गयम्” इत्यमरः ॥ तस्य कुमारस्य दर्शनादेतांस्त्माहिता उत्साहं प्राप्ता महेन्द्रप्रमुखा इन्द्रपूर्वमखाशाना यज्ञहविर्भोक्तागो देवा मृधे संगरे “अहमेवारीञ्चात् जेतुं मयर्षोऽस्मि नान्यः” इति वदन्तः सन्तोऽरीरमन्त्रेभिरे ॥ तथाहि । वरस्य श्रेष्ठस्य संगतिः संबन्धः कस्य पुत्रस्य वीर्याय वीर्यं कर्तुं न भवति । अपि तु सर्वस्यापीत्यर्थः । न तवीर्यस्य वीर्यकरणे महदाश्रय एव निदानं नान्यदिति काका ध्वन्यते ॥

परस्परं वज्रधरस्य सैनिका द्विपोऽपि योद्धुं स्वकरोद्धृतायुधाः ।

वैतालिकश्राविततारविक्रमाभिधानमीयुर्विजयैषिणो रणे ॥५२॥

परस्परमिति ॥ रणे युद्धे विजयैषिणो विजयं प्राप्तामच्छवः । अत एव योद्धुं युद्धं कर्तुं स्वकरैरात्मीयपार्ष्णाभरुद्धतान् गृहीतान्यायुधानि स्वशादीनि येनवा भूता वज्रधरस्येन्द्रस्य द्विपोऽपि तारकस्य च । अपरत्र समुपयार्थः ॥ “अपि संभावनामभवाङ्गागर्हाममुच्ये ” इति विश्वः ॥ सैनिकाः सेनाचराः ॥ “चरति” इति उक्तं ॥ वैतालिकैर्बन्धिभिः श्रावितान्याकर्णितानि तार उर्ध्वविक्रमोऽभिधा-

१ विसृज्यां चमूम्, २ महाहवोत्सवम्, महाहवे बलम्, ३ उत्साहिनः, ४ सुधाशिवः, ५ अहं मुचः, भवन्तः, ६ महरोद्धृतायुधाः, प्रजुरोद्धृतायुधाः, ७ वैतालिकैः श्रावितान्यामभिक्रमाभिधानम्, वैतालिकैः श्रावितान्यामभिक्रमाभिधानम्, ८ वैतालिकश्रावितान्यामभिक्रमाभिधानम्.

नाभि नाभनि च वस्तिन्वर्धनि यथा तथा परस्परबन्धोन्मयीषु प्रायुः । वि-
भिस्तरिणि यावत् ॥

सङ्क्रामं प्रलयाय संनिपततो वेलामतिक्रामतो

वृन्दारामुरसैन्यसागरयुगस्यांशोपदिग्व्यापिनः ।

कालातिथ्यभुजो बभूव बहलः कोलाहलः क्रोर्षेणः

हौलोत्तालतटीविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिभरिः ॥ ५३ ॥

सङ्क्राममिति ॥ प्रलयाय नष्टचेष्टायै । तां कर्तुमित्यर्थः । सङ्क्रामं तस्मिन् संनि-
पततः समुदितवतः । अन्यत्र प्रलयाय लोकमंदाराय संनिपततो वर्द्धमानस्य । अत
एव वेलां वर्धादाम् । एकत्र न्याय्याचरणम्, अन्यत्रावधिम् । सीमानमिति या-
वत् ॥ “वेला काले च अलघौ तीरे नीरविकारयोः । क्लिष्टरमणे रोगे च सीञ्जि
वाचि पुंषि स्त्रियाम्” इति विश्वः ॥ अतिक्रामत उल्लङ्घयतः । निर्मर्यादत्वेन
पुण्यमानस्य सीमानमुल्लङ्घ्य चलत इत्यर्थः । अत एवाशेषामु दिक्षु व्यापिनो
व्याप्तवतः । उभयत्रापि समानमेतत् । तथा कालस्य यमस्य संबन्धातिथ्यमति-
ध्यायितसत्कारं भुर्नाक्त भोज्यति तथोक्तस्य ॥ “वर्तमानसामीप्ये-” इति लट् ॥
अन्यत्र कालं कुण्ठयामातिथ्यमतिथिसत्कारं भुर्नाक्त भोजयति ॥ अन्तर्भाविनि-
जर्घः ॥ प्रलये वर्द्धमानसमुद्रनीरे केवलं तस्यैव वर्तमानत्वात् । वृन्दारामां देवा-
नामसुराणां च ये सैन्ये ते एव सागरी समुद्रौ तयोर्युगस्य युग्मस्य ॥ “युग्मं तु
युगलं युगम्” इति मरः ॥ तत्संबन्धी क्रोषणो मूसरः कोलाहलः कलकलो बह-
लः । अत एव शैलसंबन्धिनीनामुत्ताला उच्चतालवृक्षसहितता यास्तस्य सैकता-
नि । शृङ्गाणीति यावत् । तासां विघट्टने स्फोटने पटुः समर्थः । अत एव ब्र-
ह्माण्डे न कुक्षि भराति तथोक्तञ्च बभूव ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्—“सूर्यार्चैर्म-
सजस्तताः सगुरवः शार्दूलावक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभयश्रीसीतारामकवि-

विरचितया संजीविनीसमारूपया व्याख्याया समेतः श्रीकालिदासकृतौ

कुमारसंभवे महाकाव्ये सुरासुरसैन्यसंघट्टो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

१ सङ्क्रामप्रलयाय; सङ्क्रामे प्रलयाय. २ आरोहदिग्व्यापिनः. ३ कालातिथ्यपृथग्प्रदानबहलः; कालातिथ्यपृथग्वाक बहलः. ४ क्रोधिपः; क्रोधिलः.

षोडशः सर्गः ।

अथान्योन्यं विमुक्तास्त्रशस्त्रजालैर्भयंकरैः ।

युद्धमासीत्सुनासीरसुरारिबलयोर्महत् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ सुरामुरमंभेलनानन्तरम् । भयंकरंभयमुत्पादयद्भिः । अन्योन्यं परस्परं विमुक्तानि महर्तुं विमुक्तान्यस्त्रशस्त्राणां शरादिभेदादीनां आत्मानि समुद्गम्यः कृत्वा । सुनासीर इन्द्रः, सुरारिस्ताम्रकः, तयोर्बले सैन्ये तयोः ॥ “ बलं गन्धर्मे रूपे स्थामनि सौन्दर्यमन्ययोः ” इति विश्वः ॥ महद्दोरं युद्धं सङ्ग्राम आसीद्वभूव ॥ सर्गेऽस्मिन्वृत्तमनुष्टुप् ॥

पत्तिः पतिमभीयाय रणाय रथिनं रथी ।

तुरंगस्थं तुरंगस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥

पत्तिमिति ॥ पत्तिः पादचारी पत्ति पादचारिणम्, रथी रथारूढो रथिनं रथारूढम्, तुरंगस्थोऽश्ववाहस्तुरंगस्थमश्ववाहम्, दन्तिनि गजे स्थितो दन्तिस्थं गजाराहम्, रणाय रणं कर्तुमभीयाय संमुखमगमत् ॥ अत्र प्रत्येकं क्रियासंबन्धो विधेयः । अन्यथा बहुत्वममङ्गः ॥

युद्धाय-धावतां धीरं वीराणामितरेतरम् ।

वैतालिकाः कुलाधीशा नामान्यलमुदाहरन् ॥ ३ ॥

युद्धाथेति ॥ इतरेतरं परस्परं युद्धाय युद्धं कर्तुं धीरं गम्भीरं यथा तथा धावतां विदुवतां वीराणां योद्धाणां नामानि कुलाधीशाः कुलस्वामिनः । कुलप्रदीपा इति यावत् । अनेन स्वान्मावद्यायामतिप्राचीनं व्यज्यते । वैतालिका बन्दिनः । अलं भूषणम् । शोभानं यावत् । यथा स्यात्तथादाहरन्तुः । अयममुकमङ्गको वीरो धावति, अयममुकमङ्गको वीरो धावतीत्येवंभूतं जगदुन्त्यर्थः । आत्मपरामर्शो धार्यमिति भावः ॥

पेठतां बन्दिवृन्दानां प्रवीरा विक्रमावलीम् ।

क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्युद्धोत्सुकाः पुरः ॥ ४ ॥

१ अन्योन्यः २ भयंकरम् ३ इत्येः ४ कुलाधीशनामानि ५ पठिता बन्दिभिः श्रुत्वा मवीरवि-
रुदावलीः पठिता बन्दिवृन्देन मवीरविरुदावलीः पठता बन्दिवृन्दानां मवीरा बिरुदावलीम् ६ अपि ॥

पठतामिति ॥ प्रवीराः मकुटबोद्धारो विक्रमावर्णी पराक्रममसाधारं पठतां स्तुवताम् “ मायु पराक्रान्तम्, मायु पराक्रान्तम् ” इति वदतां चान्दिहन्दानां वैतालिकममूढानां पुरोऽग्रे चित्तानि यनांसि क्षणं विलम्ब्य ददुः । यतो युद्धोत्सुकाः समरोत्कण्ठिताः । समरोत्कण्ठितमनोदानाभासो न श्रवणेन्द्रियस्य केवलस्यैवार्थबोधामभवान् ॥

सङ्ग्रामानन्दवर्धिष्णो विग्रहे पुलकाशिते ।

आसीत्कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ॥ ५ ॥

सङ्ग्रामेति ॥ सङ्ग्रामानन्देन समरोन्माहेन वर्धिष्णो इन्द्रिशीले अत एव पुलकाशिते रोमाभष्यासे मिथो मिलतां संगच्छमानानां वीराणां योद्धृणां विग्रहे शरीरे ॥ जानावेकवचनम् ॥ कवचानां वाग्णानां विच्छेदो विभेद आसीत् ॥

निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः समुत्थितैः ।

आसन्व्योमदिशास्तैलैः पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ६ ॥

निर्दयमिति ॥ निर्दयं निष्कृपं खड्गभिन्नेभ्यः करवालाविदीर्णैः कवचेभ्यः मकाशात्समुत्थितैरुत्थितैर्मूलैः कार्पासैः ॥ “ तूलः पिचो भवेत्तूलं ब्रह्मदारुविहायसोः ” इति विश्वः ॥ पलितैरिव जगज्जनितशुक्लैरिव ॥ “ पलितं जरमा शौक्यम् ” इत्यमरः ॥ व्योममाहता दिशः पाण्डुराः श्वेता भ्रामन् । उत्प्रेतया कवचविच्छेदेऽपि वीराणां युद्धविषयक उत्साहो न विच्छिन्न इति ध्वन्यते । अतोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

खड्गा रुधिरसंलिप्ताश्चण्डांशुकरभासुराः ।

इतस्ततोऽपि वीराणां विद्युतां वैभवं दधुः ॥ ७ ॥

खड्गा इति ॥ रुधरेण संलिप्ताः । तथैतस्तनश्चण्डांशुकरैः सूर्यैकरणव्यतिकरैर्भासुराश्चमत्कुर्वन्तो वीराणां खड्गा विद्युतां ताडितां वैभवं सादृश्यं दधुः । तद्वच्छुभिर इत्यर्थः ॥ अत्रोपमया खड्गानां वीरकरसंपर्कजनितपरिकम्पचमत्कारकारित्वं ध्वन्यते । अतोऽप्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । तथा वीरकरसंपर्कजनितपरिकम्पचमत्कारकारित्वरूपव्यङ्ग्येन प्रतिद्वान्दविह्वनजनितार्द्रगुणोत्साहवत्त्वं च व्यज्यते ॥

विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजंगमाः ।

विसृष्टाः सुभटै रूष्टैर्व्योम व्यानशिरे शराः ॥ ८ ॥

१ पुलकाशिते, २ वीराणाम्, ३ समुत्थितैः, ४ स्तूलैः, ५ पलितैः, ६ पञ्जराः, ७ वैद्युतम्, विद्युतः, ८ सुभटैः, कुङ्गाः, ९ असुराः ॥

विस्तृजन्त इति ॥ रुष्टैः कुचैः शोभनयोदुभिर्विस्तृष्टा विस्तृक्ताः सारा साराङ्ग-
सैरगैर्व्याका वल्का विस्तृजन्तो द्युधन्तः । अत एव भीमा मवानका द्युधन्तमा इ-
वेत्युत्प्रेक्षा । व्योम ॥ कर्म ॥ व्यानशिरे व्याधुः ॥ अत्र शुभटकर्तृकवितर्जनव्या-
पारपूर्वकव्योमव्याध्या प्राग्भाविताविशिष्टशत्रुविग्रहभेदनं ध्वन्यते । अन्यथा
व्योमव्याप्तिमात्रस्यैव विवक्षितत्वेन व्यापृतेर्व्यर्थत्वमुद्राव्येत । तेनात्र वस्तुना व-
स्तुध्वानः ॥

बाढं वपुं वि निर्भिद्य धन्विनां निघ्नतां मिथः ।

अशोणितमुखा भूमिं प्राविशन्दूरमाशुगाः ॥ ९ ॥

बाढमिति ॥ मिथोऽन्योन्यं दूरपातशयेन निघ्नतां ग्रहरतां धन्विनां वपुर्वा-
रिणां वपुं वि मात्राणि बाढं गाढम् । दृढमिति यावत् । निर्भिद्यान्वशोणितमुखाः
शोणितमाहृत्यराहृत्यवान्तं मुखान्यघ्राणि येषां न आशुगा बाणा भूमिं प्राविशन्त्य-
विष्टाः ॥ अत्र निभेदका अप्यशोणितमुखा इति विरोधाभामालंकारेण बाणानाम-
निशीघ्रगामित्वरूपवस्तुध्वानः । न च शीघ्रमेव व्यञ्जनीयमिति वाच्यम् । आशुगा
इत्यनेनैव तदर्थाद्वतत्वात् ॥

निर्भिद्य दन्तिनः पूर्वं पातयामासुराशुगाः ।

पेतुः प्रवरयोधानां प्रीतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥

निर्भिद्येति ॥ आहवोत्सवे सङ्ग्रामरूपात्मवे प्रीतानां प्रवरयोधानामतिभेष्ट-
योद्धृणां संवन्धने आशुगा बाणा दन्तिनो मज्जाभिद्य भेदायत्वा पूर्वं पातया-
मासुः । पश्चात्त्वयमपि पेतुः ॥ अत्र वाक्यार्थरूपवस्तुना प्राणापहारकं तेषामति-
तक्ष्णं वस्तु ध्वन्यत इति वस्तुना वस्तुध्वानः ॥

ज्वलदग्निमुखैर्बाणैर्निरिन्धैरितरेतरम् ।

उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि कीर्णं दूरमपासरन् ॥ ११ ॥

ज्वलदिति ॥ ज्वलदग्निमुखैः प्रज्वलद्वाह्ममाहताग्रैः । तथेतेतरं परस्परं निरि-
न्धैर्निर्गतावकाशैः । परस्परमंघ्रादृतेरिति तात्पर्यार्थः । बाणैः शरैः । उच्चैरतिश-
यितं यथा तया कीर्णं व्याप्तं व्योम्नि वैमानिका विमानवाग्भिर्देवा विष्णुबाद-
यो दूरमपासरन्मुहुषुः । आत्मशरीरसंबन्धशङ्काकुलत्वादिति भावः ॥

विभिन्नं धन्विनां बाणैर्व्यर्थार्तमिव विह्वलम् ।

ररास विरसं व्योम द्रयेनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥

१ बाढम्, २ विभेद्य, ३ कीर्णः, ४ यथापामव विह्वलम्; ५ यथापाम इव विह्वलम्; विद्याव इव
विह्वली, ६ सेनापतिरवच्छलात्; सेनापतिरिव च्छलात्.

विस्मितामिति ॥ पन्थिनां चार्णविभिन्नं विदीर्घम् । अत एव व्यचार्यं वी-
रया दुःखितम् । अत एव विद्वलम् । इति कर्णव्यनाविस्मरणाभयवित्पर्षाः ।
व्योष नयः इत्येवमतिरवस्य पक्षिविशेषप्रतिध्वनेश्छायांमिषेण विरमं कठोरं
यथा तथा ररासेव ररादेवेत्युत्प्रेक्षांलंकारः ॥

चापैराकर्णमाकृष्टविमुक्ता दूरमाश्रुगाः ।

अधावन्सुधिरास्वादलुब्धा इव रणोपिणाम् ॥ १३ ॥

चापैरिति ॥ आकर्ण कर्णपर्यन्तमाकृष्टं रणविणां योद्धृणां सर्वान्धभिश्चा-
पैर्धनुर्भावविमुक्ता इत्युक्ता आश्रुगाः शरा रुधिरास्वादे लुब्धा लम्पटा इव दूरमधा-
वन्विमुक्ताः । लम्पटोऽपि भोजनास्वादाय कुतं पलायने नदत् ॥

गृहीताः पाणिभिर्वीरैर्विकोशाः खड्गराजयः ।

कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन्संमदादिव ॥ १४ ॥

गृहीता इति ॥ आजौ सङ्ग्रामे वीरैः । कर्तृभिः । पाणिभिर्गृहीताः । तथा विको-
शाः कोशरहिताः ॥ “ कोशोऽस्त्री कुङ्कुले पाले दिव्यस्वर्गापधानके ” इति मेदिनी ॥
खड्गराजयः करबालपङ्क्तयः कान्तिजालच्छलाद्युतिसमूहकैतवेन संमदादीराणाम-
पि शत्रुविघातमाधने वयमेव यथोचितामनया नान्य इति प्रमोदाद्वधहर्माच्च ज-
हस्रिषेत्युत्प्रेक्षा ॥

खड्गाः शोणितसंदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।

रंजोघने रणेऽनन्ते विद्युतां वैभवं दधुः ॥ १५ ॥

खड्गा इति ॥ शोणितसंदिग्धा रुधिरमालिप्ताः । तथा वीरपाणिषु नृत्यन्तः
खड्गाः । रजसा घने सान्द्रं । तथानन्तेऽपारे रणे विद्युतां वैभवं दधुः । तद्वच्चु-
भुभिर इत्यर्थः ॥ अत्र पदार्थवृत्तिनिदर्शनालंकारः ॥

कुन्ताभ्रकाशिरे चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।

जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे ॥ १६ ॥

कुन्ता इति ॥ रणाङ्गणे सङ्ग्रामचत्वरे चण्डं प्रचण्डं यथा तथोल्लसन्तो
दीप्यमानाः कुन्ताः प्रासाः । भस्त्रा इति यावत् ॥ “ कुन्तः प्राप्ते चण्डभावे क्षुद्र-
जन्तो गवेधुके ” इति विश्वः ॥ लेलिहानाः पुनःपुनरतिशयेन वा लिहन्ति

१ कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन्समदा इव; कान्त्याननच्छलादाजौ व्यहसन्समदा इव; कान्त्या
वनच्छलादानैर्व्यहसन्समदा इव. २ रंजोघनरणे. ३ विश्वमम्. ४ रणार्थिनाः. ५ जिह्वाभोगा. ६ रणक्ष-
त्रे; रणाक्षिरे.

ते लेलिहानाः-। आस्वादयन्त इत्यर्थः ॥ लिहेर्बहुन्तात्तानच् ॥ ययस्व जिह्वाभोगा
रमनारूपकन्वाणीव ॥ “ आभोगो वरुणरुद्रे पूर्णनायनयोरपि ” इति विश्वः ॥
वकाशिरे दिशुतिरे ॥

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।

चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि वभ्रमुः ॥ १७ ॥

प्रज्वलदिति ॥ प्रज्वलन्प्रदीप्यमानं कान्तिचक्रं श्रुतिमण्डलं येषां तानि ।
तथा चण्डांशुमण्डलस्य सूर्यमण्डलस्य श्रीरिव श्रीः शोभा येषां तानि । वराः श्रेष्ठा
ये चक्रिणो योधास्तेषां संबन्धीनि चक्राण्यायुधावशेषाः ॥ “ चक्रो गणे चक्रवा-
के चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः । ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे राष्ट्राल्लयोरपि ” इति विश्वः ॥
रणव्योमनि सङ्ग्रामरूपगमने वभ्रमुः ॥ “ वा नृभ्रमुग्रसाम् ” इत्येत्वाभ्यामलो-
पयोर्विकल्पः ॥ अथ व्याख्यानान्तर्गम्— वरचक्रिणां वगणां वीरणां ये चक्रि-
णो रथास्तेषां चक्राण्यङ्गानि रणव्योमानि वभ्रमुः ॥ विशेषणद्वयसमुभयत्रापि
समानम् ॥

केचिद्दीरैः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।

निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे सुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥

केचिदिति ॥ अभ्युपेयुषां संमुखमागतवतां वीराणां धीरैर्गर्भीरैः प्रणादै-
र्गर्जितैः केचिद्दीरैः क्षोभताश्च तसंचलनाद्देतां वाहादपरे सुमुहुर्मदात् ॥ अपरे के-
चिन्मदाद्गर्जन्सुमुहुः । चेतनार्वागर्गता वभ्रवुरित्यर्थः ॥

कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।

परावृत्य गते क्षुब्धे विपसादाहवप्रियः ॥ १९ ॥

कश्चिदिति ॥ कश्चिदीरो जिघांसौ हन्तामच्छौ वीरेऽभ्यागते संमुखमागते
मति । मुदमादधौ प्रससाद । अथ च क्षुब्ध एतदीयप्रहारक्षुभितेऽन एव परावृत्य
गते तु विपसाद खलोऽभूत् । यत आहवप्रियः सङ्ग्रामप्रियः । वीराणां प्रति-
द्वन्द्वसंमुखमागमनेव प्रीतिजनकं भवतीति भावः ॥

बहुभिः सैह युद्धा वा परिभ्रम्य रणोत्बणाः ।

उद्दिश्य तानुपेयुः केऽपि ये पूर्ववृत्ता रणे ॥ २० ॥

१ वक्राणि. २ चण्डेषुमण्डल. ३ धीरैः. ४ नृ. ५ वाहा न. ६ क्षुब्धः क्षुब्धे. ७ सदयुभ्यावः.
८ नाममाहसुपेयुः केऽप्ययं पूर्ववृत्ता वयम्,

बहुभिरिति ॥ रणे उत्पन्ना उद्भवाः केऽपि योषा रणे सङ्ग्रामे बहुभिः सह युद्धा परिभ्रम्य वा तान्निदिश्यांषेयुर्ध्वार्धपरिमनग्नाः । ये पूर्वं इवा अङ्गीकृताः । येः सह पूर्वमयोधि पुनरपि तैरेव सह योद्धुं जग्मुरित्यर्थः ॥

अभितोऽभ्यागतान्योद्धुं वीरान्रणमदोद्धतान् ।

प्रत्यनन्दन्भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥ २१ ॥

अभित इति ॥ भुजादण्डेषु यो रोम्णामुद्गमस्तं बिभ्रति तथाभूता भटा योधाः ॥ कर्नारः ॥ रणस्य सङ्ग्रामस्य मदोद्धतान् । अत एव योद्धुमभितोऽभ्यागतान्नीगान् । आलोक्येति शेषः । प्रत्यनन्दन्बहुप्यन् ॥

शास्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यधः ।

अध्याहवक्षेत्रमुसकीर्तिवीजाङ्कुरश्रियम् ॥ २२ ॥

शास्त्रेति ॥ शास्त्रंभिन्ना विदीर्णा य इभकुम्भा गजगण्डस्थलानि ॥ “ कुम्भः स्यान्कुम्भकर्णस्य मृते वेद्यापत्नी घटे । राशिभेदे द्विपाक्षे च ” इति विश्वः ॥ तेभ्योऽधश्च्युतानि मौक्तिकानि ॥ कर्तृणि ॥ अध्याहवक्षेत्रमधिसङ्ग्रामकेदारम् । उप्तम् ॥ “ तुवप बीजमंताने ” इत्यतो निष्ठा ॥ यत्कीर्तिवीजं यथोरूपमहीरुहबीजं तस्याङ्कुरस्तस्य श्रियं शोभाम् । दधुरिति शेषः ॥

वीराणां विषमैर्धोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।

शास्यमाना अपि त्रासाद्भ्रजुर्धूताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥

वीराणामिति ॥ रणे विषमैर्धुःसहवीराणां धोषैर्विद्रुताः पलायिता वारणा मजाः शास्यमानाः शिष्यमाणा अपि । यन्तुभिरिति शेषः । धूताङ्कुशा अपमानिताङ्कुशाः मन्तस्त्रामादिशो भेजः ॥ “ वृफलभज- ” इत्येत्वाभ्यामलोपौ ॥ दिशः प्रति पलायांचाक्रिरे ॥

रणे बाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।

निममज्जुर्मिलेद्रक्तनिस्त्रगासु महागजाः ॥ २४ ॥

रण इति ॥ रणे सङ्ग्रामे बाणगणैः शत्रुशरनिकरैर्भिन्नयोधिनो विदीर्णयन्तारः । अत एव स्वयमपि भिन्ना अत एव भ्रमन्तो महागजा मिलन्तः संयुजन्त्यो या रक्तस्य निस्त्रगा नयस्तासु निममज्जुः ॥

१ अभ्यागतान्, २ योधी, ३ मदोद्धतान्, मदोद्धता, ४ प्रत्यनन्दन्भुजादण्डे रोमोद्गमभृतो भटा, ५ भटुः, ६ आहवक्षेत्रमभ्युसकीर्तिवीजोत्करश्रियम्, ७ यलत्, ८ निममाः सुमहागजाः.

अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेषुधैस्तरेष्वपि ।

रथिनोऽभिरिपुं क्रुद्धा हुंकृतैर्व्यसृजऽश्वरान् ॥ २५ ॥

अपार इति ॥ उधैस्तरेष्वपि रथेष्वपारेऽगाधेऽसृक्सरित्पूरे रुधिरनदीप्रवा-
हे यज्जन्तु सन्तु रथिनो रथारोहाः क्रुद्धाः । अत एव हुंकृतः । भीषयन्त इति
शेषः । अभिरिपुं शत्रुसंमुखं शरान्वयसृजस्तत्पुत्रः ॥

स्वङ्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजिनः ।

प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ २६ ॥

स्वङ्गेति ॥ स्वङ्गनिर्लूनमूर्धानः करवालकृत्तशिरसः । अत एव वाजिनोऽश्वादृष्या-
पतन्तोऽप्यसिना स्वङ्गेन दारितान्विदीणोनरीन्प्रथमं पातयामासुः । पुनः स्वयं पे-
तुर्गति शेषः ॥ अत्र “ दारयित्वाभिना रिपून् ” इति पाठः साधीयान् ॥

वीराणां शस्त्रभिन्नानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।

अधावन्देन्तदष्टोष्ठभीमान्यभिरिपुं क्रुधा ॥ २७ ॥

वीराणामिति ॥ शस्त्रभिन्नान्यत एव निपतन्त्यपि दन्तैर्दष्टाः पीडिता य
ओष्ठा अधरास्तर्भोमानि वीराणां शिरांसि क्रुधाभिरिपुं वृग्मसंमुखम-
धावन ॥

शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहतान्यलम् ।

आदधाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे नभः ॥ २८ ॥

शिरांसीति ॥ अर्धचन्द्रहतान्यर्धचन्द्राकारबाणकृतितानि वरयोधानां शि-
रांसि । पादैरादधाना गृह्णन्तः श्येनाः पार्श्वविशेषा भृशमतिशयेन नभो व्यानशिरे
व्यापुः । सर्वस्मिन्नेव नभसि श्येननीतमस्तकान्येव जातानीति भावः ॥

क्रोधादभ्यापतदन्तिदेन्तारूढाः पदातयः ।

अश्वारोहा गजारोहप्राणान्प्रामैरपाहरन् ॥ २९ ॥

क्रोधादिति ॥ पदातयः पट्टतपोऽश्वारोहाश्च क्रोधादन्तर्गभ्यापततां मंशु-
सयामच्छतां दान्तिनां दन्तेष्वारूढाः सन्तः प्रामैः कुन्तर्गजारोहप्राणान्यन्त-
णाममूनपाहरन् ॥

१ अपरेऽसृक्सरित्पूरे. २ अभिरिपुं क्रुद्धा हुंकृतैः; अभिक्रुद्धा क्रुद्धहुंकृतैः. ३ व्यापतन्ताः. ४ विजा-
नाम्. ५ दन्तदष्टोष्ठभीमान्यभिरिपु. ६ अपि. ७ आदधानाः. ८ दिगः. ९ दन्तैर्दष्टु वाजिषु; दन्तारूढा
नृवाजिषु. १० अश्वारूढाः.

शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।

युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा वभुः ॥ ३० ॥

शस्त्रेति ॥ शस्त्रच्छिन्ना गजारोहा येषामत एवेतस्ततो विभ्रमन्तो गजाः ।
युगान्तवार्तः प्रलयप्रभञ्जनैश्चलिता उन्पातिताः शैला इव । वभुः शुभुभिरे ॥

मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।

अगृह्णन्पुद्गयमानाश्च शस्त्रैः प्राणान्परस्परम् ॥ ३१ ॥

मिलितेष्विति ॥ योद्धुं मिलितेषु दन्तिषु । आकृष्टा इति शेषः । भटा
मिथोऽन्योन्यं युद्धयमानाः प्रसभं बलाच्छस्त्रैः कृत्वा परस्परं प्राणानसृजन् ॥

हंसा मिथो मिलदन्तिदन्तसंघर्षजोऽनलः ।

योधाऽशस्त्रहतप्राणानदहत्सहसार्गभिः ॥ ३२ ॥

रुचेति ॥ स्या क्रोधेन मिथोऽन्योन्यं मिलतां दन्तिनां ये दन्तास्तेषां संघर्ष-
ज्जातोऽनलोऽग्निरग्नौर्वाग्भिः शस्त्रहंसाः प्राणा येषां तान्योधान्महसाकम्पाद-
दहन्पुष्पोप ॥

आक्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रेः कोपनैः पत्तयः परम् ।

तदसूनहरन्त्वङ्गघातैः स्वस्थ पुरः प्रभोः ॥ ३३ ॥

आक्षिप्ता इति ॥ परमातिशयितं कोपनैः कुर्ददन्तीन्द्रैर्आक्षिप्ता अपि । आ-
क्षेपुं धुण्डेन गृहीता अपीन्यर्थः । पत्तयः पादचारिणः स्वस्य प्रभोः पुरः स्वद्वया-
तस्तदसूनदन्तीन्द्रप्राणानहरन्पुष्पः ॥

उत्क्षिप्य करिभिर्दूरान्मुक्तानां योधिनां विविं ।

प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्मही ॥ ३४ ॥

उत्क्षिप्येति ॥ कारिभिरात्मन्यप्याप्य दिवि दूरान्मुक्तानां योधिनां जीवा-
त्मभिर्जीवैः । प्राणैर्गतिं यावत् । दिव्या स्वर्गाया गतिः प्रापि । विग्रहैर्दिव्यैर्मही
वा प्रापि प्राप्ता ॥ कर्मणि लुङ् ॥

स्वार्थवलधारालैर्निहत्य करिणां करान् ।

तैर्भुवापि समं विद्वान्संतोषं न भटा ययुः ॥ ३५ ॥

१ सहयुधानः, २ गजारोहान्, ३ सह सादिभिः, ४ उन्पातितः, ५ हस्तीन्द्रेः, ६ करैः, ७ ते
रिपुनहनन्, तद्विपुनहरन्, ८ खड्गपातैः, ९ दूरम्, १० दिवः, ११ दिव्याङ्गनाकण्ठपरिमहः, दिव्या-
ङ्गनेषां विग्रहैर्मही, १२ येः, १३ वृद्धं यस्या तावत्तयोऽहरन्,

त्वङ्गैरिति ॥ भटा योधा धवलधाराकैर्धवलां धारां लान्ति गृह्णन्ति तैः । शु-
भ्रघारैरित्यर्थः । अर्द्धतीयैः सङ्घैः कृत्वा भुवा पृथिव्या समं विद्वान्महत्तान्करिणां
कराभ्युष्ण्णादण्डाग्रहन्त्यापि लविन्वापि संतोषं तृप्तिं न ययुः । अन्यथानापि निह-
न्तीति बुद्धिमन्तो बभूवुरित्यर्थः ॥

आक्षिप्याभिदिवं नीताः पत्तयः करिभिः करैः ।

दिव्याङ्गनाभिरादातुं रक्ताभिर्दुर्तमीषिरे ॥ ३६ ॥

आक्षिप्येति । करिभिः ॥ कर्तृभिः ॥ कर्तृदण्डैः कृत्वाक्षिप्योन्थाप्याभिदि-
वमाकाशमंशुखं नीताः प्रापिताः पत्तयः पादचारिणो रक्ताभिरनुगताभिर्दिव्याङ्ग-
नाभिर्दुर्तं शीघ्रमादातुं गृहीतुमीषिरे इष्टा बभूवुः । अहमेतान्गृहीप्यामि, अहमेता-
न्गृहीप्यामीति त्वरिता बभूवुः ॥

धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहाऽश्वैः क्षतान् ।

प्रत्यैच्छन्मूर्छितान्भूयो योद्धुमाश्वमतश्चिरम् ॥ ३७ ॥

धन्विन इति ॥ तुरगारूढा धन्विनो धनुर्धारिणो योधाः श्वैः क्षतान् । अत-
एव मूर्छितान्जागेहान्यन्तन्भूयोऽपि पुनरपि योद्धुमाश्वमतो जीवत एतादृशांश्चि-
रं प्रत्यैच्छन् । प्रतीक्षन्ते स्मित्यर्थः ॥

क्रुद्धस्य दन्तिनः पत्तिर्जिघृक्षोरसिना करम् ।

निर्भिय दन्तमुमलावास्रोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥

क्रुद्धस्येति ॥ पत्तिः पादचारी काश्चिद्योधः क्रुद्धस्यात एव जिघृक्षोर्जिघृक्षु-
मिच्छोर्दन्तिनः करं दन्तयोरधोभागम् । असिना निर्भिय च्छित्त्वा जिघृक्षया प्रत्यु-
त तस्यैव गृहीतुमच्छया दन्तमुमलावास्रोहोरूढवान् ॥

खड्गेन मूलतो हत्वा दन्तिनां रदनद्वयम् ।

प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद्गतम् ॥ ३९ ॥

खड्गेनेति ॥ प्रातिपक्ष्ये अश्रुमंभन्धानं मन्थं प्राविष्टोऽपि पदातिः पादचारी दन्ति-
नो गजस्य रदनद्वयं दन्तद्वयं खड्गेन कृत्वा मूलतो मूलादन्वा भित्त्वा द्रुतं निरगाश्रि-
श्रक्काम । शत्रुमैन्यप्राविष्टस्य मरणमेव ध्रुवम्, तदस्य विपरीतमभूदित्यपिना शोच्यते ॥

करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।

असिनासूजहाराऽतु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ४० ॥

१ उल्लिख्य. २ वृत्तमश्वरम्; व्यासमश्वरम्. ३ प्रत्यैक्षन्. ४ करिणः. ५ दन्तमुमलाभः; दन्तमु-
सलेन. ६ आमूलतः. ७ अङ्गुलवृष्टयम्. ८ मपतिभ्योः.